

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИКИ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Випуск VIII

Засновано 2000 року

**Рекомендовано Вченою радою
Інституту філології
26 червня 2003 року**

**Київ
Видавничо-поліграфічний центр
“Київський університет”
2003**

У збірнику наукових праць розробляється аспектологія лінгвістичних досліджень: українська ментальність в часовому та культурному вимірах, історико-лінгвістичні питання в дискурсі функціоналізму, ідіостилистична та стилістична проблематика сучасних досліджень та ін.

Наукові праці розраховано на фахівців спеціальних філологічних, філософських, історичних дисциплін, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів України.

In the collection of scientific works the aspects of linguistic researches such as the Ukrainian mentality in temporary and cultural measurements, historical and linguistic questions in discourse of functionalism, individual stylistic and stylistic problematics of modern researches etc. are developed.

For experts in special philological, philosophic, historical disciplines; for teachers, post-graduates and students of the higher educational institutions in Ukraine.

Рецензенти: *С.Я.Єрмоленко*, д-р філол. наук, проф.

Н.М.Корбозерова, д-р філол. наук, проф.;

Збірник наукових праць є фаховим виданням із дисциплін філологічного профілю. Постанова Президії ВАК України від 12.06.02 № 1-05/6. Бюлетень ВАК України № 9 за 2002 р.

Редакційна колегія: *Г.П.Півторак*, д-р філол. наук, проф., чл-кор. НАН України; *С.Я.Єрмоленко*, д-р філол. наук, проф.; *П.Ю.Гриценко*, д-р філол. наук, проф.; *Г.І.Халимоненко*, д-р філол. наук, проф.; *Л.О.Кудрявцева*, д-р філол. наук, проф.; *Л.І.Шевченко*, д-р. філол. наук, проф. (відп. ред.); *В.А.Передорієнко*, канд. філол. наук, доц.; *О.І.Ніка*, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.).

Адреса редакційної колегії:

02017, Київ, бульвар Т.Шевченка, 14, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології, тел. 239-33-66.

КОГНІТИВНІ АСПЕКТИ МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОЛОГІЇ

Л.І. Шевченко, д-р філол. наук

САКРАЛЬНЕ І ПРОФАННЕ.

І. ІНТЕЛЕКТУАЛІЗМ ІДЕАЛЬНОГО І ВІЗУАЛЬНОГО ЯК ЛІНГВІСТИЧНА ПРОБЛЕМА

У контексті теорії інтелектуалізації літературної мови аналізуються сучасні аспекти дослідження символічного значення слова.

Analyzed are modern aspects of studying of the symbolic word in terms of the theory of intellectualization of a language.

Сакральне і профанне традиційно протиставляють за віднесеністю першого – до сфери релігійних конструктивів осягнення буття, другого – до сфери реального, об'єктивно пізнаного, множинно представленого в досвіді. Численні інтерпретації й уточнення понять покликані: а) узгодити дефінітивний обсяг категорій, б) розмежувати омонімічні терміни: **сакральний** – концептуальний, символічний, ідеальний міфопоетичний; **профаний** – конкретний, об'єктивний, реальний, фоновий, що взаємозаміщуються в мовознавчих і, ширше, культурологічних дослідженнях.

Для лінгвіста, який завжди звернений до мовного досвіду, екзистенції слова і тексту, диспозиція сакрального – профанного є проблематичною. Сакральне і профанне в структурованому знанні мають розрізняти явища за генезою: з одного боку, віднесеність до специфічної світоглядної системи, представленій як символізована модель світу, з іншого – кореляція з об'єктивно пізнаним світом і безпосередньою рефлексією на нього.

Проте генеза лише визначає початок, витоки, тоді як будь-яке психічне чи фізичне явище, в тому числі і мовне, має розвиток. Еволюційні перетворення відбуваються в контексті історичних і соціальних змін, що призводить до трансформації первісно “чистого” протиставлення. І якщо диспозиція сакрального і профанного, потрактована на засадах класичної діалектики, визначена як строге взаємовиключення і взаємоствердження (Р. Каюа)¹, то буття – у – світі модифікує, розгортає і взаємовиключення, і взаємоствердження.

Лінгвістичний аналіз часових і просторових кореляцій і взаємозаміщень сакрального і профанного спрямований на пізнання тенденцій розвитку, еволюції мовної свідомості, а відповідно – її вербалізованих форм. Еволюція, в свою чергу, виявляє інтелектуальні потенції мови та можливості їх реалізації.

Поняття сакрального об'єднує ідеальні уявлення про світ, які здебільшого ототожнюються з системою реального світогляду. Для культур розвинутих цивілізацій, зокрема культур сучасної Європи, такий понятійний обсяг сакрального потребує щонайменше уточнення. Як відомо, культурний простір європейців формується в синтезі етнічної та християнської світоглядних традицій, у взаємопроникненні сакральних складників мовної свідомості язичницької та канонічної релігійних систем. Синтез – горнило. Для сплаву і набуття чітко окреслених, стабільних характеристик потрібен час, загартування у вогні й воді, врешті, випробування на стійкість і життєздатність. Метафора не така вже й абстрактна, якщо подивитися на присутність в культурній свідомості українців символізованих знаків сакрального, і язичницьких (символіка явищ природи, пов'язана з поганським пантеоном богів, вегетативна, зоосимволіка та ін.), і християнських (символіка культурних кодів Священного Письма).

Ідеальна сутність сакрального, виявлена в мові, формує дослідницький інтерес до походження вербалізованих символів, їх зв'язку з системою релігійних уявлень, реконструкцією значимості її місця в ієрархії сакрального знання. З погляду еволюції інтелектуального осягнення світу і розуміння закономірностей трансформації мовної свідомості пошукова увага до синтезу, “переплавки” сакрального генетично різних релігійних систем у мовній свідомості, а, отже, і семантиці слова, формується як пріоритетна.

Українське середньовіччя, що минуло під знаком інтерферованого культурного простору, вже в ранній період розвитку засвідчує текстові варіанти сакральних взаємоперетинань символізованих значень. Зокрема, на синонімічність у “Слові о полку Ігоревім” слів *заря* і *свѣтъ* вказує В.Г. Скляренко², покликаючись одночасно на дослідницькі аналогії у М.О. Максимовича, Ф. І. Буслаєва, В.О. Яковлева, В.М. Перетца. Сучасний дослідник “Слова...” доповнює фактологією української мови думку В.І. Стеллецького щодо сумнівності припущення вжитих у пам'ятці давнього письменства *заря* і *свѣтъ* як тавтологічного виразу, тому що

відповідника в лексичних моделях і стилістичній системі “Слова...” немає³. Вжиті у “Слові...” *заря – свѣтъ* є, на думку В.Г. Скляренка, аналогією до українського діалектного *світ-зоря* (світанок), що розвинулося зі значення “ранкова зоря” і має діалектне поширення в семантиці *зоря світова* (ранкова зоря, світанок)⁴.

Однак, звертаючись до сакральної символіки Першотексту, спостерігаємо також домінанту концепту світла, його метонімічно представлених понятійних аналогів – *Слова Господня, Едемського саду, раю, духу, чистоти, незайманості, святості, непорочності*. Світло асоційоване не лише з початком нового дня, воно є базисним компонентом у глибинній опозиції *світло – тьма*, що її К. Леві-Строс відніс до усвідомленої симетрії буття, властивої людському мисленню як феномену.

У християнській символіці зовнішня атрибуція характеристик світла є лише семантичним поштовхом до метафори світу, де *світло* *боже* протистоїть *темній безодні, сонце – хмарам, плодюче (оливне, фігове) дерево – пустині, пустці, Едемський сад – Гетсиманському саду, живе слово – темряві, невідомості*. Християнська сакральність починається зі слів і, засвоєні, присутні у свідомості середньовічної людини, слова ці змінюють погляд на світ.

Ж. ле Гофф розквіт середньовічної етимології пов’язує з Исидором Севільським. Назвати речі вже означає їх пояснити – думка Исидора Севільського, на яку спирається етимологія як фундаментальна наука, розквіт граматичної теорії у тріаді граматики риторики, діалектики, що є першим циклом із семи вільних мистецтв. У дискусіях середньовічних європейських мислителів *res і verba* не взаємовиключні поняття, вони навзаєм символічні. “Якщо мова була для середньовічних інтелектуалів покровом реальності, то вона також є ключем до цієї реальності, відповідним їй інструментом”⁵. А звідси і відома думка Алена Лільського про мову як інструмент розуму, і теза Данте *rationalis signum et sensuale*, що окреслює слово як універсальний знак, здатний розкривати смисл, який можна пізнати і розумом, і відчуттям.

Символіка слова всеосяжна, а отже інтелектуальне пізнання полягає в заглибленні у слово, його приховані смисли, значення, що є ідеальною суттю світу. “Тому що прихований світ є священним, а мислення символами було лише розробкою і проясненням ученими людьми мислення магічними образами, яке властиве ментальності людей неосвічених”⁶.

Зважаючи на культурно-історичну самобутність середньовічного слов'янського світу і мало доведену фактологією тотожність інтелектуальних шукань мислителів раннього середньовіччя Заходу і Сходу Європи (фактор хронологічних зсувів у періодизації культурно-історичних періодів розвитку, присутній у науці, також потребує уточнення), спостерігаємо, однак, спільність інтелектуального розвитку середньовічної людини.

Символізовані концепти культури біблійного походження не є орнаментальними для давнього періоду національної мови. Ідеальні смисли, приховані в сакральному слові, інтерпретуються і тлумачаться, перетинаючись з уже набутим досвідом, вибудовуючи новий семантичний простір багатозначних парадигм. Біблійна дихотомія *Бога, раю, небес – некла* перехрещується в українській ментальності з синхронізованою антиномією профанного *світу – тьми*. Еволюціонуючи, концепти трансформуються у знакову, варіативну з погляду семантики, атрибутивність фразеологізованих словосполучень: *світлий, божий, райський день – пекельний, чорний день; світла, божя, чиста людина – чорна, гріховна людина; світлі, райські, чисті спогади – чорні, пекельні спогади* та ін.

Ідеальність семантики сакральних символів християнства дозволяє вибудовувати нові контексти, де профанне, візуально спостережене набуває універсальних ознак. А семантична парадигма слова розвивається з тенденцією до абстрактних значень, полісемантичності й системних відношень в ієрархії конкретне – абстрактне. Найвідоміший текст ранньої середньовічної культури українців – “Києво-Печерський патерик” (можливе хронологічне співвіднесення зі “Словом...” і відповідне зіставлення мовної специфіки текстів) – вже відбиває синтез культурних традицій. “Что сего злѣе, еже от таковаго свѣта отпасти и тьму любити, и себе намѣтати богонареченныя церкви, еже оставити Богомъ създанную и искати челоуѣкы створенныя от насилія и грабленія, еже та сама въпіет на создавшаго ю”⁷, – формулює думку автор тексту проповідницького жанру, не вважаючи за потрібне коментувати семантику корельованого з християнською традицією протиставлення.

Можливі різні пояснення причин культурної інтерференції середньовіччя, що визначили синтез в національних мовах символіки різних сакральних систем. Ж. ле Гофф мотивує це особливостями психотипу людини, яка живе у світі ще не пізаному, часто незрозумілому і, певною мірою, фатально незалежному від почувань і

сподівань особистості. “Почуття невпевненості – ось що впливало на розум і душі людей Середньовіччя і визначало їх поведінку”⁷. Саме у природних катаклізмах людина того часу знаходить зразки для називання духовних шукань і переживань, а отже емоції, ментальність, її символічні форми формуються передусім у зв’язку з потребою самозаспокоєння. Досвід минулого, сакральна сублімованість символів дозволяють опертися на визначеність, авторитет. Мовний зразок відбиває традицію і, одночасно, можливість.

Хоча крилатий вислів Алена Лілльського “у авторитета ніс із воску, і форму його можна змінити в будь-який бік”, цитований Ж. ле Гоффом⁸, досить точно окреслює тогочасний інтелектуальний простір. Успадкована чи запозичена культурна традиція не лише моделює свідомість середньовічної людини, а й трансформується сама, набуваючи ознак часу. Вербалізація руху свідомості виявляється в розвитку семантики слова.

Спостережений світ, конкретно-історичні, географічні та ін. (візуальні) його характеристики є закономірним, проте лише етапом в інтелектуальному представленні буття у слові. Язичницька сакральність, попри поетизацію дійсності, психічних станів і уявлень, не вибудована на абстракціях ідеального. Християнська символіка – вибудована, що і зумовило її статус і функціональну перспективу в націокультурних традиціях.

Інша аргументація пов’язана з канонізацією християнства. Домінуючий статус в суспільстві, обов’язковість сприяють входженню в культурний обіг середньовіччя ідей, образів, текстових асоціацій чи й просто цитатій зі Священного Письма. Сакральна символіка поза Біблією починає жити власним життям, змінюючи характер мислення людини і її мову. Традиційний світ уявлень зазнає при цьому впливу інтелектуально домінуючої системи.

Мова репрезентує характер змін: запозичення, розширення значення символу, формування функціональної периферії, творення нових, часто okazіональних символів, їх фразеологізація, систематизація в парадигмах синонімічних, антонімічних, можливості виникнення перифрастичних новотворів – мовні процеси розвитку універсальні, незалежно від ступеня абстракції в семантиці слова. Інтенсивність процесу залежить від багатьох чинників, здебільшого екстралінгвальних.

Названі підходи досить докладно аргументовані й, без сумніву, присутні в культурній історії народів. Увага до інтенцій

інтелектуального виявлена в лінгвістиці й культурології мало, здебільшого акценти ставляться на очевидних характеристиках: фіксація нових значень слова, структурування типології лексико-семантичної деривації, етимологічна паспортизація лексеми та ін.

Verbum, Слово – планета синтезованих і узагальнених смислів, код до ідеальних сутностей і візуально спостережених реалій – корелює сакральне і профанне знання та є його носієм. Лінгвістична проблема – не в констатації присутності того чи іншого значення у слові, а в пошукові наукових аргументів для розуміння семантичних процесів і причин інтеграції інтелектуальних представлень людства, що присутні в національній мові.

¹Каюа, Роже. Людина і сакральне. – К., 2003. – с. 33; ²Скляренко В.Г. “Темні місця” в “Слові о полку Ігоревім”. – К., 2003. – с. 21; ³Стеллецкий В.И. Слово о полку Ігореве: Древнерусский текст и перевод / Вступ. статья, ред. текстов, прозаич. перевод, примеч к древнерус. тексту и словарь В.И. Стеллецкого. – М., 1965. – С. 134; ⁴Скляренко В.Г. Зазнач. праця. – С. 21; ⁵Ле Гофф Жак. Цивілізація середньовікового запада. – М., 1992. – С. 308; ⁶Ле Гофф Жак. Там само. – С. 308; ⁶Києво-печерський патерик. – К., 1991. – С. 9; ⁷Ле Гофф Жак. Зазнач. праця. – С. 302; ⁸Там само.– С. 302.

О.І. Ніка, канд. філол. наук

МОДАЛЬНІСТЬ ЯК КАТЕГОРІЯ ДИСКУРС-АНАЛІЗУ

Визначено теоретичний статус лінгвістичної категорії модальності в дискурс-аналізі.

The theoretical status of a linguistic category of a modality in discourse analysis is determined.

Новітня лінгвістика, що прагне інтегральності з іншими науковими ділянками людського пізнання, оперує визначенням *модальності* як універсальною категорією, надаючи їй, переважно, широкого розуміння.

Визначаючи філософсько-методологічні засади дискурс-аналізу як новітнього інтегрованого наукового напрямку, М.Л. Макаров характеризує феноменологію як філософію наукового аналізу, що ідейно пов'язана з прагматикою, і підкреслює активну роль

індивідуальної свідомості, а отже, акцентує на вивченні реального функціонування мови з погляду суб'єкта¹.

Окреслюючи співвідношення основних положень феноменології та мови, дослідник інтерпретує постулати про „несвідоме ... як особливу *модальність свідомості*”, аналізує „*модальності інтуїції*”, до окремих видів якої відносить сприйняття, уявлення, увагу, пам'ять, уяву та ін., „*модальності присутності*”, напр., образи, спогади тощо, широко цитуючи роботи Г. Гійома, Р. Якобсона та інших лінгвістів².

Інший ракурс аналізу модальності, наприклад, у дослідженні Л.Б. Лебедевої „Модальності сприйняття та їх відображення в мові”, де характеризується *модальність сприйняття* лексики – аудіальна, візуальна, кінестетична, – що в межах нейролінгвістичного програмування дає підстави встановити деякі аспекти взаємодії між найбільш виявленим у мовця типом модальності та особливостями його мовленнєвих моделей і специфікою мовної образності³.

У цьому разі спільною базою наведених досліджень є те, що, як і дискурс-аналіз, так і лінгвістична прагматика, виділивши як основний принцип *реальне використання мови з погляду суб'єкта*, виявились тісно зв'язаними в своїх витоках з *логічною семантикою, логікою та філософією*⁴.

Універсальність категорії модальності виявляється в її загальній проекції на соціальний цикл наукових галузей, спільним складником пошуків яких є *суб'єктивність, насамперед вербалізована у мовній субстанції*.

У співвідношеннях філософії, логіки і лінгвістики в їх поглядах на модальність виявились різноспрямовані тенденції: з одного боку, прагнення знайти і застосувати *своєрідний паралелізм* між розвитком категорії модальності у філософії, логіці та потрактуванням її як лінгвістичної категорії. З іншого – як це визначається в сучасних парадигмах новітньої науки – *цілісність аналізу суб'єктивних даних із погляду лінгвістичного представлення і позалінгвістичного моделювання*.

Сучасна лінгвістика, що характеризується виявленням різних предметних ділянок дослідження, своєрідним синтезом когнітивного і комунікативного підходів до явищ мови⁵, дозволяє сформулювати підходи до визначення та інтерпретації модальності не в ізольованому просторі строгого визначення „чистого” розгляду явища, а включенні його в складну систему координат, що усебічно

визначають і характеризують суб'єктивні проєкції у взаємозумовленому і взаємодіяльнісному вимірах.

У цьому разі, характеризуючи певну співмірність у методологічному розумінні логіцистичних, філософських і лінгвістичних категорій, варто звернутися до витлумачення і потрактування категорії модальності в лінгвістичних інтерпретаціях, проте лише тією мірою, як вона детермінувалася логіцистичним і філософським знанням.

Так, у класичній логіці модальність разом із якістю, кількістю та відношенням характеризувала висловлювання-судження. За модальною характеристикою судження розрізнялися: 1) проблематичні; 2) асерторичні; 3) аподиктичні, що відповідало можливості, дійсності та необхідності⁶. В „Аналітиках” Арістотель так визначив і сформулював ці типи модальності: „Будь-яке судження є судження про те, *що властиве*, або про те, *що необхідно властиве*, або про те, *що можливо властиве*”⁷.

У своїй „Філософії граматики” О. Єсперсен, розглядаючи граматичну категорію способу дієслова як один із засобів *вираження модальних значень*, визначав, що саме спосіб характеризує „відоме відношення мовця до змісту речення”⁸. Пряме зіставлення граматичних значень категорії способу дієслова з асерторичними і проблематичними судженнями в історії російської мови спостерігається в роботах ще з середини XIX ст. (Давыдов А.И. Опыты общесравнительной грамматики русского языка, 1852). Спроба скласифікувати і розташувати граматичну категорію способу дієслова в логічно послідовну систему, як зазначає О. Єсперсен, була зроблена граматистами більше ста років тому на основі філософії Вольфа, потім Канта. Тричленна структура модальності знайшла подальшу деталізацію в Готфріда Германа: об'єктивна можливість (умовний спосіб), суб'єктивна можливість (бажальний спосіб), об'єктивна необхідність (грецькі віддієслівні прикметники на – teos) і суб'єктивна необхідність (наказовий спосіб)⁹.

Окрім названих, в історії мовознавства визначалися спроби іншого типу: ототожнення судження з реченням, що привело до *зведення модальності речення до модальності судження*, репрезентовані у російській лінгвістиці, наприклад, роботами Г.В. Колшанського (Колшанский Г.В. К вопросу о содержании языковой категории модальности // Вопросы языкознания.– 1961. – №1.) та ін.

Наступний крок у розумінні і потрактуванні категорії модальності – розвиток цієї категорії у вигляді поляризованої сутності, що спричинило виникнення *своєрідної опозиції об'єктивне – суб'єктивне*. *Об'єктивна (або онтологічна) модальність* відображала „характер об'єктивних зв'язків, наявних у тій чи іншій ситуації, на яку спрямований пізнавальний акт, а саме зв'язки можливі, дійсні та необхідні¹⁰. Таким чином, традиціологіцистичне розуміння модальності зводилося лише до характеристики одного з її видів – онтологічної (об'єктивної) модальності, проте й класичне розуміння модальності, як відзначають, ґрунтувалося на різних критеріях – логічних, гносеологічних, онтологічних.

Різноманітність позначуваних об'єктивних зв'язків, які пізнаються суб'єктом у процесі комунікативної діяльності, була репрезентована *алетичною та деонтичною модальностями*. Обидва типи модальності фіксують різні типи зв'язків, проте їх диференціюють за ознакою природних і соціальних умов і станів. Так, алетична модальність зв'язана з об'єктивними потенціями реального світу, деонтична – зі створеною самими людьми системою правил, з вимогами до поведінки учасників комунікативної ситуації тощо. Взаємодія онтологічних і суб'єктивних факторів, що зокрема представлено і названими типами модальності, проєктується як опис мовної картини світу на матеріалі сучасної російської граматики¹¹.

Суб'єктивна модальність, що протиставлялася об'єктивній, визначала оцінювання з погляду мовця рівня пізнаності та інтерпретації об'єктивних зв'язків, тобто вона вказувала „на ступінь достовірності думки, що відображає дану ситуацію, і включає проблематичну, просту і категоричну достовірності”¹². Отже, *суб'єктивна модальність* у цьому разі абсолютно співвідноситься з *персуазивністю*.

Характеризуючи розвиток теорії модальності в полярній проєкції сучасної логіки, Ю.С. Степанов представляє об'єктивну модальність як опис у категоріях „істинно” – „не-істинно”, а суб'єктивну модальність як *оцінки* людиною об'єктивного стану речей, а також опис фізичних і технічних явищ, які не зводяться до логічної суперечності чи несуперечності, до „істини” чи „не-істини” як двох єдиних оцінок¹².

Виокремлення суб'єктивної модальності як способу введення оцінно-суб'єктивної рефлексії на онтологічні характеристики природного чи соціального світу або ж зведення її до персуазивності тощо разом із тим ілюструє відносність, релятивність меж так званої

„поляризації” модальності. Між значеннями об’єктивної і суб’єктивної модальності та способами їх мовного вираження не існує різкого протиставлення, оскільки це співвідношення фіксує різні ступені людського пізнання того ж самого явища.

За трактуванням імовірнісної логіки, зокрема в інтерпретації С Амстердамського, який представляє обидва типи модальності як імовірності, між якими немає принципового розриву – „виділення класу подій, на основі якого відбувається оцінка іншої, „об’єктивної” ймовірності, *завжди є об’єктивним, але відносним, об’єктивно-відносним*, воно залежить від уявлення про істотне і неістотне, від рівня науки і від рівня людського пізнання взагалі”¹³.

На базі трактування ймовірнісної логіки Ю.С. Степанов сформулював сутність модальності з погляду семіологічної граматики. На його думку, очевидна відносність меж між різними типами модальності – об’єктивною і суб’єктивною – насправді підтверджує висновок про те, що вона не є *ні об’єктивною, ні суб’єктивною категорією*, що йшло врозріз із усталеним у російському та українському мовознавстві^{14, 15} дихотомічним поділом модальності та відповідною класифікацією способів її виявлення у вербалізованому вигляді.

Нівеляція протиставлення онтологічних (об’єктивних) і суб’єктивних вимірів увиразнила *цілісність модальності* та її потрактування Ю.С. Степановим як *об’єктивно-відносної категорії*¹⁶. „Модальність є представлення дійсності з погляду суб’єкта мовлення – „я” мовця, але з точки зору типізованої, об’єктивованої „раз назавжди” – для даного стану мови – засобами самої мови”¹⁷.

У семіотикограматичному трактуванні модальності об’єктивованій погляд на представлення дійсності схарактеризований опосередковано – за виявленням його в суб’єктивній проекції „я” мовця, що дозволяє суб’єкту мовлення підтвердити його співвіднесеність із типізованим поглядом, і це, очевидно, відображає ступінь людського пізнання дійсності, несуперечливість висловленого з природними та соціальними характеристиками буття тощо. Певний зріз такого роду інформації, представлений в умовній сполуці слів „раз назавжди”, є своєрідною „точкою відштовхування”, урахованою в процесі конструювання представлення дійсності суб’єктом-мовцем, що припускає реляційні вияви, які не суперечать об’єктивованому її виявленню. У цьому разі визначення модальності і містить уточнення, що дозволяє визначити відносність осягнення людьми об’єктивованого способу

представлення дійсності в суб'єктивно-індивідуальних інтерпретаціях, а отже, і саму категорію модальності як об'єктивно-відносну. Очевидно, у цьому випадку відносність може бути потрактована як розширення відомостей, способів представлення об'єктивної дійсності, тому і типізований погляд має уточнення – „для даного стану мови”. Отже, об'єктивно-відносна характеристика категорії модальності пов'язана з потенційними факторами когнітивної діяльності людини, а, очевидно, не з відносністю трактування цієї типізованої ознаки в індивідуальних модифікаціях мовця (мовців).

Можливо, об'єктивно-відносна визначеність сутності модальності може бути дещо уточнена у зв'язку з новою дискурсивною методологією, концептуально представленою в „Основах теорії дискурсу” М.Л. Макарова. Принципово важливим у такій концепції є локалізація основних сутностей – мовленнєвих актів і дискурсу – в соціально-психологічному, „людському” просторі, а не в фізичному просторі і часі. Обґрунтування феноменології як філософії наукового аналізу зумовлює „принципову можливість строгого аналізу комунікації – складної конфігурації соціально-психологічних, мовних, іманентних і трансцендентних феноменів”¹⁸. В основі цього лежить розуміння соціального як конструйованого переживання *інтерсуб'єктивності*, що трактується „як психологічне або феноменологічне переживання *спільності* інтересів, дій тощо”¹⁹. Ця спільність не є константною, вона змінюється, проте є принциповою наявністю її в кожному комунікативному акті, а тому символізує взаємодію, зорієнтовану на соціально-культурні умови ситуації. *Інтераційність комунікації* забезпечує врахування того типу „фонових знань” у процесі комунікації, які спроектовані на широке соціально-культурне тло.

Отже, інтерсуб'єктивність як певного типу соціально вмотивована *спільність* факторів комунікативної діяльності може бути співвіднесена з типізованим поглядом, урахуванням у процесі представлення дійсності суб'єктом. З цього погляду *інтераційна модель комунікації* з її врахуванням соціально-культурного контексту конкретизує визначення модальності, уводячи до типізованого погляду врахування не лише об'єктивних (онтологічних) вимірів (чи ступеня їх пізнаності людьми?), але й соціально-детермінованих, що в названих вище роботах представлені як деонтична модальність. Можемо лише припустити, що ступінь типізованості обох названих рівнів є різним, оскільки пов'язаний із пізнанням соціальних законів,

створених самими людьми, чи законів природи, а тому об'єктивовано-відносних чи, у цьому розумінні, буквально, типізовано-відносних. Саме таку загальну характеристику містить модальність, у якій *типізована відносність, чи об'єктивована відносність, подана крізь призму мовця-суб'єкта*.

За семіологічною класифікацією Ю.С. Степанова, сутність модальності переходить у сферу прагматики мови²⁰.

У ширшому розумінні – феноменологія, що тісно пов'язана з прагматикою, підкреслює роль індивідуальної свідомості, проте дискурс-аналіз, спираючись на феноменологічну методологію, приділяє увагу виявленню релевантних аспектів взаємодії психічного і соціального у процесі комунікативного спілкування. Отже, модальність у зв'язку з наведеними доповненнями розглядається ширше з погляду типізованого – у різних аспектах – представлення дійсності суб'єктом-індивідом, а дискурс-аналіз – синтезом прагмалінгвістики, когнітології та інших наукових підходів.

На окрему увагу в науковому дослідженні, присвяченому окресленню категоріальної сутності модальності як логіцистичної і лінгвістичної одиниці, заслуговує також характеристика співвідношень *модальності і модусності*. Так, у логіці схоластів виділення постійної і релятивної частин, що знайшло підтвердження в розрізненні диктуму і модусу, теж відобразилося в розвитку логіцистичної та лінгвістичної думки. Найбільш репрезентабельно диктумно-модусна теорія була сформульована Ш. Баллі²¹. Продовжуючи розвиток цієї дихотомії на лінгвістичному рівні, дослідник уводить вербальну диференціацію та поглиблює інтерпретативний аналіз об'єктивної та – особливо – суб'єктивної, модифікованої, інформації, що представлена в реченні імпліцитно чи експліцитно. У російському мовознавстві певний розвиток цієї продуктивної ідеї послідовно відзначено в декількох напрямках: лінгвістичній аргументації додаткових зв'язків диктумної і модусної частин, що представлено в роботах Т.Б. Алісової²², та співвідношеннях модальності і модусності, що виразно відзначено у працях Т.В. Шмельової²³ та ін.

У цьому разі показовим є об'єднання під одним кутом зору *модусності і модальності* як характерних властивостей інтерпретативної частини повідомлюваного представлення дійсності суб'єктом, які, прийшовши в лінгвістику з логіки, в лінгвістичній площині по-різному співвідносяться і, відповідно, способи вираження суб'єктивної позиції мовця грабуються за визначеним критерієм.

¹Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М., 2003. – С.32; ²Там само. – С. 29–30; ³Лебедева Л.Б. Модальности восприятия и их отражение в языке // Логический анализ языка. Языки динамического мира. / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Шатуновский. – Дубна, 1999. – С. 349–351; ⁴Петров В.В. Философия, семантика, прагматика // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. ХУІ. Лингвистическая прагматика / Общ. ред. Е.В. Падучевой. – С. 476; ⁵Березин Ф.М. О парадигмах в истории языкознания XX в. // Лингвистические исследования в конце XX в.: Сб. обзоров / Отв. Ред. Ф.М. Березин. – М., 2000. – С. 21; ⁶Философский энциклопедический словарь. – М., 1999. – С. 273; ⁷Аристотель. Аналитики. – М., 1952. – С. 11; ⁸Есперсен О. Философия грамматики. – М., 1958. – С. 363; ⁹Там само. – С. 370–371; ¹⁰Панфилов В.З. Категория модальности и её роль в конструировании предложения и суждения // Вопросы языкознания. – 1977. – № 4. – С. 39; ¹¹Булыгина Т.В., Шмелёв А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М., 1997; ¹²Панфилов В.З. Указ. раб. – С. 39; ¹²Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения (семиологическая грамматика). – М., 1981. – С. 139; ¹³Амстердамский С. Об объективных интерпретациях понятия вероятности // Закон. Необходимость. Вероятность. – М., 1967. – С. 74, 80; ¹⁴Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990; ¹⁵Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000; ¹⁶Степанов Ю.С. Указ. раб. – С. 241 – 242; ¹⁷Там само. – С. 242; ¹⁸Макаров М.Л. Указ. раб. – С. 49; ¹⁹Там само. – С. 49; ²⁰Степанов Ю.С. Указ раб. – С. 243; ²¹Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955; ²²Алисова Т.Б. Дополнительные отношения модуса и диктума // Вопросы языкознания. – 1971. – № 1. – С. 54–64; Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка. – М., 1971; ²³Шмелёва Т.В. Смысловая организация предложения и проблема модальности // Актуальные проблемы русского синтаксиса / Под ред. К.В. Горшковой и Е.В. Клобукова. – М., 1984. – С. 78–100.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА АРГУМЕНТАЦІЯ **РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**

Л.І. Шевченко, д-р філол. наук, О.І. Ніка, канд. філол. наук

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ **УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**

Проаналізовано концептуальні засади історії української літературної мови в аспектах побудови системної теорії.

Is analysed conceptual bases of a history Ukrainian Literary of language in aspects of construction of the system theory.

Літературна мова в культурній історії народу визначає його цивілізаційні досягнення, здатність відтворити у слові інтелектуальний потенціал нації. Українська літературна мова має понад тисячолітню історію, витворену в текстах, різних за статусом і функціональною природою жанрах і стилях, врешті, творчому доробку діячів культури, що працювали над словниками, граматиками, правописом і виданням пам'яток.

Перед дослідником історії літературної мови постає складний комплекс питань, що по-різному тлумачаться мовознавцями: проблеми періодизації історії української літературної мови, спадкоємних традицій староукраїнської та нової літературної мови, співвіднесення методологічних і власне лінгвістичних характеристик в аналізі стильових систем старого українського письма і часу після Івана Котляревського, кореляції особливостей розвитку і функціонування національної літературної мови та європейської традиції. На особливу увагу в процесі вивчення історії літературної мови заслуговують питання мовної інтерференції, властиві середньовічним культурам, зумовленості процесів мовної еволюції паралельним існуванням різних мовних систем у культурному просторі нації.

Історія української літературної мови передбачає аналіз проблеми становлення літературної норми, обґрунтування принципів її системності та функціональної доцільності. Важливість цього питання для високорозвинених мов є безсумнівною, адже, за критеріями ЮНЕСКО, саме унормованість і стильова диференціація національної мови свідчать про її культурний статус.

Дискурс новітнього гуманітарного знання зумовлює концептуальне осмислення не лише ряду наукових напрямків, зорієнтованих на сучасний стан мови, а й на інші періоди розвитку мови, більш віддалені в часі.

Окрема постановка питання – не тільки реконструкція одного чи декількох історичних періодів, а намагання утворити певну *системність* розвитку, зокрема історичну еволюцію української літературної мови. Отже, специфіка дослідження літературної історії української мови полягає в синтезованому поєднанні двох ракурсів науково-теоретичного дослідження – вузьколокалізованого, що дає можливість об'ємніше, стереоскопічніше представити закономірності мовно-літературного розвитку і врегулювання, спричинених психолого-соціальними, культурними факторами поступу літературної мови в окремо окреслений період.

Інший підхід – поєднання досліджених площин, інтегрування результатів, отриманих у процесі локалізованого дослідження окремих періодів та введення їх у *системну площину* на основі гомогенних критеріїв.

У процесі моделювання концептуальної теорії історично-літературного мовного розвитку в названих співвідношеннях синхронічних зрізів і діахронічної проекції важливим є врахування таких факторів.

Уведення хронологічної послідовності еволюційного розвитку української літературної мови зумовлює не тільки простеження векторів у загальній перспективі поступу літературної історії, а й ширше – врахування зв'язків між різними періодами, мінімально – між двома суміжними відтинками часу історії літературної мови. Справа в тім, що строга класифікаційна схема має бути доповнена інтерпретативними підходами, що визначають якісні та кількісні характеристики наступності та інноваційності між суміжними періодами або ж у випадку паралелей – з іншими періодами розвитку української літературної мови.

Більш докладно в такому концептуальному вимірі варто зважити на переходові періоди, які логічно поєднують причину і наслідок у відповідних зв'язках.

Видається цілком правомірним урахування двох поглядів, різноспрямованих за метою і характером дослідження історичної перспективи розвитку літературної мови.

Перший із них – широко представлений у наукових і науково-методичних роботах – це погляд лінгвіста-дослідника, який із

сучасного його стану мови намагається зрозуміти і витлумачити культурну атмосферу віддаленого в часі періоду і збагнути мовні процеси. Оскільки йдеться – особливо в цьому разі про періоди давньоукраїнської і староукраїнської мови – текстове представлення мовного (і ширше – позамовного) життя давніх українців, то насамперед визначається інтерпретативний аналіз певного ступеня повноти, пізнаності якісних зв'язків, осягнення свідомістю лінгвіста об'єктивованості, типізованості представлення дійсності. У цьому разі визначається відсутність збігу, своєрідне “роздвоєння” лінгвіста-дослідника з сучасної точки зору і суб'єкта-носія мови з погляду його віддаленості, скажімо, на декілька століть назад. Логічно напрошується висновок про відсутність збігу – у визначеній інтерпретативній проекції – двох активно існуючих свідомостей, що існують у різному культурному просторі. Цю модель у деяких аспектах можна порівняти, беручи до уваги ідею про незбіг двох свідомостей, із героєм та автором у естетико-словесній діяльності, сформульованому М. Бахтіним¹.

Другий підхід, який не суперечить першому, а, навпаки, його доповнює, – увиразнення не дослідницьких засад дослідження “мови як інструмента”, а якомога повніша реконструкція інтелектуального, емоційного образу носія мови, урахування суто лінгвального, включеного в ту ж часову площину погляду на статус і перспективи розвитку літературної мови, насамперед як мовного коду культури.

Сучасні лінгвістичні студії, звернені до різних аспектів дослідження мовця, суб'єкта комунікативної діяльності, базуються на широкій методологічній основі, що синтезує соціально-психологічні, філософські, лінгвістичні аспекти з виокремленням відповідних наукових напрямків. Когнітивна і комунікативна лінгвістика, що в парадигмах сучасної наукової думки інтегруються, можуть ефективно визначати методологічну окресленість сучасної концептуальної теорії історичної змінності української літературної мови, а отже, їй більш предметно сфокусувати спектр наукових пошуків різних виявів мовної особистості через писемну фіксацію цього образу у вигляді текстової репрезентації. Отже, триада “суб'єкт мовлення – текстова репрезентація – дослідницька парадигма”, що розглядається у плані реконструйованого творення тексту і надтекстовим дешифруванням, насправді не є новою, але, перенесена в інші умови, відображає певне коло фонових знань, обов'язкових для культурно-мовного дискурс-аналізу.

Антропоцентричний статус розгляду писемних текстів підкреслює активну роль індивідуальної свідомості автора текстових маніфестацій – творця смислових та інтенціональних характеристик тексту, а отже, текстова прагматика водночас диференціює актуалізацію певних типів засобів і способів вербалізованого представлення дійсності крізь призму суб'єкта. Такий ракурс дослідження історії української літературної мови безпосередніше визначає не тільки мовну компетенцію й уподобання суб'єкта-індивіда, але й у типізованому вигляді визначає перспективи розвитку літературної мови. З іншого боку – лінгвальна характеристика суб'єкта визначає його в системі координат – як особистість, як члена суспільства та представника етносу.

Слово або текст репрезентує мовну особистість, яка в різні періоди розвитку мови більшою або меншою мірою тяжіє до *Homo sapiens* чи *Homo faber*. Йдеться про здатність суб'єкта відтворювати набуте цивілізацією знання в його основних законах, правилах мовної поведінки (*Homo faber*). Інший рівень – творити нове знання – від інтерпретації до виходу за межі усталених правил мовної поведінки (*Homo sapiens*). За ступнем людської присутності у текстах у процесі їх породження розрізняються відтворення і творення. Відтворення – “намагання перекласти моє переживання на мову Іншого”, творення – “ обернення внутрішнього на зовнішнє”, що утворює гармонійний сплав ідеї і матерії, в якому форма набуває аристотелівського відбитку сутності”².

Це увиразнення активної мисленнєвої діяльності мовної особистості набуває принципового звучання у процесі обґрунтування історичної змінності культурних епох, змодельованих у текстах.

Така ідея аргументована філософським знанням. Як відомо, Ф. Гегель інтелект (розум) людини пов'язував із виходом за межі того, що представлено як тверде (*fest*), фіксоване (*fixirt*), нерухоме (*unbewegt*), засохле (*trocken*), холодне (*kalt*), мертвотне (*totd*), відірване (*getrennt*), розірване (*zerrissen*), відчужене (*geschieden*) і розвалене (*zerlegt*)³.

Універсальний підхід Ф. Гегеля формує теоретичну парадигму для аналізу мовної реальності з погляду динаміки іманентних і трансцендентних характеристик. Так, присутність в історії української культури двох форм літературної мови – староукраїнської і церковнослов'янської – зумовила перспективу їх розвитку як у загальній еволюції, так і в їх взаємодії. Церковнослов'янська мова, орієнтована на відтворення канону,

зразка, успадкованої моделі, була обмежена функціонально і статусно, тоді як староукраїнська, увібравши культурно-цивілізаційні та етнічні коди, стимулювала породження нових способів представлення дійсності у мовній субстанції.

Три періоди, виділені в історії поезики, можуть бути схарактеризовані і в українському культурному просторі у проекцію на історію української літературної мови. Так, літературна історія літературної мови може бути визначена за такою періодизацією як сукупність епох: 1) синкретизму; 2) ейдетичної поезики; 3) поезики художньої модальності⁴. У ракурсі літературної історії української мови є цікавим зіставлення епох ейдетичної поезики та поезики художньої модальності, які характеризуються за принципом традиційності – нетрадиційності, канону – індивідуальної творчості.

Вироблення цих концептуальних засад аналізу історії української літературної мови пов'язане з намаганням узгодити і системно пов'язати між собою такі критерії розгляду історії української літературної мови, які часто спорадично представлені в науково-лінгвістичних студіях, часто без акцентування на їх спричиненості і взаємозв'язку. До названих критеріїв можна віднести: урахування хронологізації мовних явищ, персоналізацію літературного розвитку мови та визначення впливу мовних явищ на мовну свідомість носіїв лінгвальної субстанції. Здебільшого звертається увага – у давні періоди розвитку літературної мови на хронологізацію мовних явищ, що засвідчує етапи проникності і сформованості того типу літературної мови, який спирається на живе народне мовлення. З іншого боку – у процесі аналізу доби нової української літературної мови критерій аналізу зміщується з акцентуванням на ролі доробку культурних діячів у загальному процесі літературного творення. Певна річ, що існує специфіка у розгляді літературної мови старої і нової доби, проте критерії їх характеристики мають бути рівнозначно введені та аргументовано представлені в дослідженні.

¹Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979;
²Артеменко Я.І. Імпресіональні модули людської присутності. Філософсько-культурологічне осмислення. – Автореф. Дис. к. філос. н. – Х., 2001; ³Гегель Ф. Наука логики: В 3 т. – М., 1970-1971. Цит за: Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. – К., 2002. – С. 66; ⁴Бройтман С.Н. Историческая поэтика. Уч. пособие. – М., 2001. – С. 15.

СИНКРЕТИЗМ І МЕЖІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ВАРІЮВАННЯ КОНЦЕПТІВ ЛЮБОВ – МИЛОСЕРДЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Пропонуються основні асоціативні лінії у формуванні концепту любові в українській мові з виділенням відповідних лексико-семантичних пар і рядів співвідносних слів та словосполучень, що постійно поповнюються в процесі вербалізації стереотипних уявлень.

The author traces principal associative trends in the formation of the concept “love” in Ukrainian and establishes relevant lexico-semantic pairs and collocations, such entities constantly appearing due to verbalization of stereotypic notions.

Дедалі більше в студіях вітчизняних лінгвістів привертає образ „внутрішньої людини”: її емоційні стани і постійні та змінні психологічні властивості. Образ „зовнішньої людини”, власне її поведінка, звички, взаємостосунки з іншими людьми, залишається рівноважним чинником у формуванні цілісного уявлення при визначенні концептуальних оцінок, що лягли в основу відображених понять у мові. Концепт „мова любові” реалізується на загальнономовному рівні через відносно оптимальні, стереотипно зближені лексико-семантичні групи, уживані не тільки для вираження інтимних почуттів, але й інших видів любові (дружньої, батьківської, божественної).

Протиставлення високого („горішнього”) і низького („долішнього”) видається істотним для української мовної культури світу, виявляючись у низці лексичних опозицій типу *любов – милосердя*, хоча для подібних лексичних одиниць властивим є уживання у визначених режимах.

У високому („горішньому”) режимі слово *любов* передає почуття суб’єкта стосовно об’єкта любові (*любити дітей, любити родину*), у низькому („долішньому”) – репрезентує властивість суб’єкта, що спричиняється певним досвідом особистості, звичаєвістю (*любити вечірні прогулянки, любити чистоту і порядок*¹).

У „горішньому” плані вирізняється „чуттєва” *любов* (властива для осіб протилежної статі) з притаманним прагненням до інтимних

стосунків, а з іншого боку - „альтруїстична”, в основі якої лежить прагнення чинити улюбленому об’єкту добро; при цьому в останній виділяється власне альтруїстична *любов* (до ближнього) і благоговійна (до Бога). У давньогрецькому перекладі Святого Письма – Септуагінті – на означення поняття „любов” використано слова *φιλία, ἀγάπη, έρως і στωρυή*. Християнська етика євангельських текстів частіше послугується двома визначальними лексемами *φιλία* „любов, відданість” і *ἀγάπη* „жертвна, милосердна любов до ближнього”, „священний бенкет любові”. Любов – це основна ідея, що проймає всі євангельські тексти, поєднуючи взаємну жертвну любов як Бога до людини, так і людини до Бога і ближнього: *Нову заповідь я вам даю: любіть один одного! Як Я вас полюбив, так любіть один одного й ви! По тому пізнають усі, що ви учні Мої, як будете мати любов між собою* (Іо 13:34-35). Христову заповідь любові органічно доповнює піднесений, хвилюючий гімн на її честь, створений апостолом Павлом, що передає любов не від світу, посилюючи її божественну невмирущу сутність: *Любов довго терпить, милосердствує, любов не задрить, любов не величається, не гордує, не безчинствує, не шукає свого, не гнівається, не мислить лихого, не радіє неправді, а радіє істині; усе покриває, усьому вірить, усього сподівається, усе терпить. Любов ніколи не перестас, хоч і пророцтва припиняться, і мови замовкнуть, і знання зникне* (1 Кор. 13:4-8). Неймовірні труднощі у вияві й сприйнятті любові засвідчує такий епізод: пробуючи написати твір у формі листа до Бога, одна учениця з дитячою наївністю щиро зізналася перед Всевишнім: *Милий Боже, як же тобі важко любити всіх людей на світі. У моїй родині таких п’ятеро, а мені вже несила...*”.

Означуючи концепт духовного життя людини, назва *любов* співвідноситься з концептами етичної, психічної, ментальної сфер, передані за допомогою співвідносних синонімів: *щастя, радість, милість, лагідність, ніжність*. Важливим для концепту *любов* є його співвіднесеність із концептами *попора і смирення*.

На матеріалі російської мови Ю.Д. Апресян вирізняє такі поняття, як *любити дружину, любити танцівницю*, з одного боку, і *любити Батьківщину, любити своїх дітей*, з іншого, пов’язуючи перше з відображенням фундаментального концепту мовної картини світу, в основі якого лежить ідеальна любов, власне фізична близькість, одухотворена суб’єктом стосовно людини протилежної статі, яка підносить закоханого над щоденним буттям, що видається надто однобічним. Як оптимальна форма справжнього буття *любов*

часто є гармонійним продовженням любові до рідного краю: *Рідна Мати і рідна Україна – два крила любові, два крила несуть українську душу через віки і не в'януть у вічному польоті, бо тримає їх на світі материнська любов* (Я.Гоян).

В українській мові поняття *любові* має два лексичні втілення: це концепт *любові* і *кохання*, які є об'єктами внутрішнього світу людини*. Любов може виступати як порадник (творча сила), якщо з нею пов'язана правильна поведінка людини (*Що я живу з твоєї ласки, жінко! / З твоєї благородності, Любов! / І вічно я шукаю лиш тебе, / Знаходжу вічно, І мучу Землю, світ і все на світі / Єдиним запитанням: щастя, де ти?* (М.Вінграновський), і як руйнівник (деструктивна сила), якщо вона диктує хибну поведінку носієві (*Любов рідко буває гармонійною і досконалою, дуже часто в комусь люблять не його, а себе* (М.Слабошпицький. Марія Башкирцева). До власне мовних ознак, що вирізняють *любов* (у сенсі ідеального почуття) від інших його значень² і зближують його з лексемою *кохання*, належить, зокрема, „тривалість” значення (перебування в стані закоханості), наявність дієприкметникових форм (*люблячий*), уживання у формі субстантивованих прикметників (*любий*) тощо. Часто прикметник *любий* замінює в цьому значенні лексичний синонім *милий*, як у відомій пісні: *А мій милий вареничків хоче <...>. – Навари, милая, навари, милая, навари, о-ха-ха, моя чорнобривая!* Проте чіткої межі провести не можна, адже ці властивості часом виявляються і в ситуаціях, пов'язаних з іншою формою любові (напр., *любляча мати, любий* – у звертанні матері до сина), пор.: *Лиш той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив* (Л.Українка). Чимало пестливих звертань типу *любий, дорогий* (особливо з демінутивними суфіксами) часто-густо втрачають своє інтимне значення і вживаються при звертанні до незнайомих людей, нерідко зумовлюючи роздратування, адже природно мають знижену конотацію: *Олігархи ви наші дороженькі* (З виступу на Верховній Раді). Іноді лексема *дорогий/дорога* замість питомого *любий/люба* в українській мові вживається не виправдано у мові масової комунікації: *Дорогі наші жінки! „Чи й справді такі вже дорогі? – дивуються українки – За кордоном значно дорожчі, а все одно любі й милі”*(газ.). І.Б. Левонтіна звертає увагу на те, що в основі багатьох пестливих звертань лежать три ідеї: 1) ті, що прямо вказують на відповідне почуття (*любий, щастя моє, радість моя* і т. ін.); 2) ті, що ґрунтуються на ідеї вартості й унікальності суб'єкта почуттів (*дорогий, єдиний, золотий, серденько*) і 3) ті, що вказують на

приємність, симпатичність об'єкта почуттів і знаходять своє вираження через порівняння з різними симпатичними істотами і предметами (тут поряд із *зайчиками, котиками* поширені пестливі звертання на кшталт *маленький, дитинко*)³. Список цей можна продовжувати без кінця. Згадаймо залицяльну пісеньку головного персонажа музичної вистави „Шельменко-денщик” за однойменною п'єсою І.Карпенка-Карого: тут і „*дєточка-вєточка*”, і „*козочка, розочка*” – усі епітети ніжності годі й перелічити. Звичайно, в основі семантики лексем на позначення почуттів лежить наївномовна картина світу, і такий поділ дуже умовний, насправді у переважній більшості випадків усі ці ідеї поєднуються.

Щоправда, відображення інтимної любові пов'язується з хвилюванням, адже любов виростає з глибини серця, і сповнений краси і сенсу світ відкривається лише для люблячого серця, тимчасом як любов до Батьківщини народжується переважно в стані духовної рівноваги, пор.: *Вона [Наталка] дійшла серцем того, що старий доходив розумом* (Б.Лепкий. Тигролови). Для християнської етики серце є не тільки містищем любові, а й органом мислення**, пор. український переклад Святого Письма: *Та не дав вам Господь серця, щоб пізнати, і очей, щоб бачити, і вух, щоб слухати, аж до дня цього* (Повт. зак. 29:3); *Дай же Своєму рабові серце розумне, щоб судити народ Твій, щоб розрізняти добре від злого, бо хто потрапить керувати цим великим народом Твоїм?* (1 Цар. 3:9); *Бо з серця виходять лихі думки, душогубства, перелюби, розпуста, крадіж, неправдиві засвідчення, богозневаги* (Мт. 15:19). Взагалі, давньоєврейська мовна картина світу не мала чіткого розмежування інтелектуальної й емоційної сторін життя⁴, а тому композити типу *кривосердий* радше свідчать про нерозуміння, несприйнятливість, аніж про жорстокість і черствість: *Хвалять людину за розум її, а кривосердий стає на погорду* (Приповісті 12:8).

Серце – центр щирого відчуття духовного бажання: *Життєдайними соками живило талант Винниченка також те, що він, нехай і не раз жорстоко помиляючись як політик, усім серцем любив свою батьківщину, пристрасно бажав щастя рідному народові* (В.Винниченко. Краса і сила); *Килина помовчала трохи, потім озирнулась, прислухалась і, подумавши, заговорила: - ..У мене таке серце, - як бачу, що хтось до мене з щирим серцем, так я до нього удвоє; ну, вже коли й бачу, що злом дихає, так і я не кохатиму* (Там само). Словосполучення *зачерствіти серцем, мати відгодоване серце* засвідчують брак почуттів – ситість. У серці зароджуються

вони і переповнена почуттями людина нестримна: *Я так люблю – давати не буду звіту. / Переді мною два десятки літ, / І в мене серце мов несамовите, / Вистукує любов у білий світ* (В.Симоненко). Християнська культура надає серцю особливого значення, адже воно є середовищем любові до Бога, пор.: *До Нього, до Нього молитву несучу мою, / З подякою й плачем, зі словом і думою, / Свята Його кров, наче міст над безоднею, / Злітай, моє серце, до трону Господнього!* (гімни). До Бога звертаються і віддаляються саме серцем (*Хто Бога шукає – нехай оживе ваше серце* – Кн. псалмів 69:33), іноді душею як носієм серця (*Як лине той олень до водних потоків, так лине до тебе, о Боже, душа моя, душа моя спрагнена Бога, Бога Живого* – Кн. псалмів 42:2), але ніколи розумом (*Надійся на Господа всім своїм серцем, а на розум свій не покладайся!* – Приповісті 3:5). Проте *душа* і *серце* нерідко справляють такий сильний взаємовплив, особливо коли протистоять розуму, що розмежувати їх буває дуже важко.

До „низької” сфери належить *любов „долішня”*, спрямована на отримання задоволення; вона не є синонімом *коханню*, має обмежену сферу вживання і пов’язана з певними ситуаціями. Тут те, що стосується слова *любов*, співвідноситься із *жалістю*: *Я кохаю Вас, Єво, / Не виходьте за мене заміж, / Не жалійте мене...* (Л.Костенко. Любов Нансена); *Доле моя! Світе мій великий! Благословляю вас, що не впіймали мене... Що можу радуватися малому, і порадуватися одверто, і жаліти, вільно знаючи, що тільки через повноту й свободу жалості людина остається людиною, а не каменем з викарбуваними на ньому письменами законів людських* (О.Довженко. Україна в огні). Лексема *жаліти* у мовленні носіїв нерідко відповідає концепту *любити* в ідеальному значенні, пор. розм.: *я його жалію замість *я його люблю*. Трапляється, що людина точно не усвідомлює власні наміри, мету й спонування, але й емоції. Часто вона не відрізняє справжніх почуттів від удаваних, любові від обов’язку чи звички: *За півгодини він мусить іти на побачення. Чому „мусить”?* – *спитав він сам себе. Бо дія, зв’язана з іншою особою, після достатнього повторювання обертається в обов’язок* (В.Підмогильний. Невелика драма). І в цьому виявляється позиція примирення з дійсністю, що притаманна українській мовній картині світу.

Відмінність між „високою” любов’ю і „низькою” чітка, її добре усвідомлюють носії мови і через те мова їх насичена тлумаченнями, що не є справжньою любов’ю, пор.: *Килина.. заговорила якось терпко, сухо й разом з тим палко: - „не любиш!”*

Ну, й не люблю, ну то що? .. Бо любити можна того, хто мене любить... хто мені добро робить... (В.Винниченко. Краса і сила). Таким чином протиставляється почуття любові (кохання) і „гедоністична” любов, що є виявом не почуття, а властивості.

Дослідники стверджують, що щастя є „метою” любові⁵, що ідеальна любов може „дати людині відчуття щастя”⁶. Стосовно концептуалізації щастя в українській мові думки носіїв мови дуже різняться і навіть видаються полярними. Здавна всі дискусії про найвищу мету життя зосереджуються довкола двох поглядів: одні вбачають цю мету в щасті, інші – в добродійності й широсердності. Перше пов’язане із задоволенням, друге – з внутрішніми чеснотами. Християнський ідеал обидві ці протилежності примирює і навіть об’єднує: джерело справжнього щастя в милосерді. В українській мовній картині світу до теми *любові* найближче стоїть тема *милосердя*, а в християнстві концепт *милосердя* є одним з ключових похідних *любові* (як дієва любов), з якого випливає щастя для всіх***. У неоднаковій концептуалізації стосунків з носієм криється основна семантична розбіжність між концептами *любов* і *милосердя* і зближення останнього з концептом *кохання*. Функціонально-семантична відмінність між *любов’ю* і *милосердям* полягає в їх християнській для *милосердя* і світській для *любові* організації; та все ж єдина ланка між ними сильніша. У ментальності українців сформувалося уявлення про основне джерело, звідки приходить до нас щастя, - це ті, кого ми любимо. Християнська мораль пов’язує тему щастя не з „ідеальною” любов’ю, а з „альтруїстичною”: *Золотий шлях до щастя пролягає через самовіддану любов – ту любов, яка турбується й цікавиться кожною живою душею і є мірою милосердя до неї. Любов – ось пряма магістраль до щастя, вона збагатить і благословить ваше життя і життя інших. Чинячи так, ви тим самим будете виконувати велику Божу заповідь – любити Бога і відчувати його любов* (часопис). У системі етичних цінностей значно вище стоять доброта і милосердя, останнє з яких може розглядатися як моральний абсолют, адже йдеться про освячення свого життя правдивим служінням людині, якій прийшов послужити сам Син Божий. Специфіка вживання лексеми *милосердя* в сучасній українській мовній картині світу полягає в тому, що хоч його й відносять до сфери вищої („горішньої”) ознаки, проте воно так само актуальне для земного світу: *Милосердя. Нині це щире людське почуття поряд із такими, як доброта, жалісливість, повертається до життя.* (часопис).

Слово *милосердя* в українській мові тлумачиться як поняття божественної природи, вияв найвищої духовності і в цій функції утворює ланцюг з концептами *скромність, жалісливість, доброта, безкорисливість, простота, смиренність*. Серед інших близьких за значенням концептів можна виділити *чутливість, самозреченість, працьовитість*. Милосердя постає як сутність найвищого порядку, а тому його взаємодія з носієм розгортається не в горизонтальній, як це характерно для любові, а у вертикальній площині. Якщо любов регулює конкретні вчинки особи, то милосердя визначає її духовний шлях і моральне обличчя. Милосердя – основа подвижницьких вчинків людини: *Милосердя – не хвилиenne поривання, це щоденна напружена праця, віддавання всіх душевних і фізичних сил* (журнал). Похідні прикметники *милосердний – немилосердний* перебувають у сталих антонімічних відношеннях і вживаються для характеристики суб'єкта за оцінною ознакою позитивного і негативного, праведного і гріховного. *Милосердний* має такі основні значення: „який має добре, чутливе серце”, „жалісливий, співчутливий”, „вбачливий, милостивий” (переважно по відношенню до Бога), „доброзичливий, миролюбний”, напр.: *Ми створили безліч технічних пристроїв, але ні на йоту не підняли морально-етичний рівень сучасних поколінь: наказ деспота або парламенту легко знімає з громадянина зобов'язання бути милосердною істотою* (журнал). Однокореневий антонім *немилосердний* виражає крайній ступінь вияву негативної ознаки, мотивується вихідною однокореневою формою, реалізуючи такі основні значення: „жорстокий, безжалісний”, „байдужий до нужденних і знедолених” тощо, напр.: *І в Максима вже не було жалю до людей, - жалю на те, що вони такі нікчемнію здрібнілі й немилосердні, злобно оцирені. Та. Вони перелякані! Смертельно й навіки перелякані* (І.Багряний. Людина біжить над прірвою).

Почуття любові, сповнене задоволення ким/чим-небудь, залежить від того, чи звідала людина добро, чи сприймає добро і чи спроможна його творити. І лише той, хто здатний сягнути вище почуттєвого світосприймання, створюватиме не образ добра, а реальне добро, пор.: *Народ люблю, а людей – ні.* Одночасно, якщо чинимо добро не за покликом серця, а тільки з примусу чи виконуючи обов'язок, в такому разі наші дії частіше пройняті не морально-етичною мотивацією, а юридичним розрахунком.

Звичайно, з'ясування конотацій, що відображають множинність асоціативних зв'язків у свідомості широкого мовного загалу, зумовлену тривалою історією формування духовної і

матеріальної культури народу, його мистецтва в різних виявах і передусім в літературі, потребує багато аспектного заглиблення в мовний ґрунт, побут, звичаї та обряди. Лише на цій основі можемо пізнати механізм емотивно-оцінної модальності одного з фундаментальних концептів – *любові* – й вербалізації константної образної картини світу українців.

¹Шмелев А.Д. Русская языковая модель мира. – М., 2002. – С. 107; ²Шмелев А. Д. Зазнач. праця. – С. 172; ³Левонтина И. Б. *Милый, дорогой, любимый...* //Русская речь. – 1997. – №5. – С. 56; ⁴Шмелев А.Д. Зазнач. праця. – С. 21; ⁵Зализняк Анна А. Любовь и сочувствие: к проблеме универсальности чувств и переводы мости их имен // Rask. 1999, 9/10; 1999. – С. 377; ⁶Апресян Ю.Д. **Любить 2** // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. – Вып. 2. – М., 2000. – С. 188; ⁷Межжеріна Г.В. Семантична структура давньоруських прикметників *милостивий, немилостивий*. Мовознавство. – №2-3. – 1997. – С. 55.

*У сучасній українській мові часто недоречно замість дієслова *любити* вживається інтимне слово *кохати*. Пор. цілком виправдане вживання у перекладі Святого Письма дієслова *кохати* на місці *ἀγαπᾷ* з метою розрізнити любов братню і божественну: *Як вони вже поспідали, то Ісус промовляє до Симона Петра: „Симоне, сину Йонин, - чи ти любиши мене більше цих?” Той каже Йому: „Так, Господи, - відаєш Ти, що кохаю Тебе!” Промовляє йому: „Паси ягнята Мої!” І говорить йому Він удруге: „Симоне, сину Йонин, - чи ти любиши Мене?” Той каже Йому: „Так, Господи, - відаєш Ти, що кохаю Тебе!” Промовляє йому: „Паси вівці Мої!” Утретє Він каже йому: „Симоне, сину Йонин, - чи кохаєш Мене?” Замутився Петро, що спитав його втретє: „Чи кохаєш Мене?” І він каже Йому: „Ти все відаєш, Господи, - відаєш Ти, що кохаю Тебе!” Промовляє до нього Ісус: „Паси вівці Мої!” (Іо 21:15-17).*

** На думку деяких дослідників, відкритим залишається питання щодо того, чи пов'язана центральна роль в організації внутрішнього життя людини, яка згідно з Писаннями належить серцю, з особливостями образної системи давньоєврейської мови, чи вона криється у властивому для Слова Божого погляді на роль серця. Якщо вірно перше, у такому разі всі уривки з Біблії, в яких мисленнєве, емоційне чи духовне життя пов'язане з серцем, при перекладі слід орієнтувати на “мову” відповідних моделей. Як зазначає А. Вежбицька, у мові іфалук внутрішнє життя людини пов'язується з кишками, а в догон – з печінкою, отже, в такому разі тут відповідно слід вживати замість серця лексеми “кишки” і “печінка”. Протягом століть перекладачі були схильні вбачати особливу роль серця в біблійній містиці, хоч деякі богослови підкреслюють, що вибір на цю роль серця досить умовний. Пор. уривок з Книги псалмів, де поряд з серцем як орган мислення згадуються

нирки: *Нехай злоба безбожних скінчиться, а Ти зміцни праведного, бо вивідуєш Ти серця й нирки (7:10).*

***Традиційно християнська етика заперечує проголошення щастя, в основі якого лежить насолода (гедонізм), щастя (евдемонізм) чи користь (утилітаризм) кінцевою метою людського буття (див.: 1, с. 171).

КОНЦЕПЦІЇ ТА ІДЕЇ СУЧАСНОЇ ГРАМАТИЧНОЇ ТЕОРІЇ

Л.Л. Звонська, канд. філол. наук

НЕІНДИКАТИВНЕ ВИРАЖЕННЯ ЧАСУ В СИСТЕМІ ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО ДІЄСЛОВА

У статті розглядається функціонально-граматичне вираження часу в системі кон'юнктива, оптатива, імператива давньогрецької мови та темпоральний дейксис партиципiальних форм по відношенню до центру категорії темпоральності – індикатива.

There is functional-grammatical expression of the time in system of conjunctive, optative, imperative and participle forms in relation with the centre of a category of temporality (indicative) in ancient Greek.

На сучасному етапі розвитку мовознавства особливо актуалізувався функціональний аспект вивчення мовних одиниць, коли лінгвістичні інтереси з інвентаризації мовних засобів переносяться на аналіз їх функціонування. Глибоке розуміння й потребу функціонально-семантичного аналізу висловив свого часу ще А.Мейє, думку якого можна подати як квінтесенцію функціональної граматики: «кожне слово має ту форму, якої потребує зміст, а не форму, залежну від іншого слова в реченні»¹.

Категорія часу — одна з визначальних граматичних ознак дієслова. Власне часове значення притаманне лише формам дійсного способу. Інші способи, інфінітив та дієприкметник, мають видове та відносно-часове значення. Тому дієслівні форми часу є граматичним центром ширшої категорії темпоральності, яка включає й інші засоби вираження часу (морфологічні, лексичні, синтаксичні).

Значення часів у індикативі є основним для їх темпоральної диференціації, найбільш статичним й граматично закріпленим. Відомий філософ і філолог О.Ф.Лосев небезпідставно твердить, що часові форми дієслова є не просто абстрагованими від мовця актами номінації дії, але актами його суб'єктивного розуміння відповідного часу². Інтерпретативне визначення часового значення дієслова все ж не домінує над його категоріально-логічною дефініцією. Хоча мовні факти засвідчують, що часова форма не має

прямого предметного значення в усіх теоретично можливих випадках, але частотність ототожнення граматичного і комунікативного темпорального значення дозволяє визначити регулярну та нерегулярну семантичні часові моделі.

Давньогрецький оптатив означає бажання, яке відноситься до теперішнього або майбутнього часу і суб'єктивно вважається здійсненим. При ньому часто зустрічаються службові частки εἶθε, εἰ γάρ (у поетів інколи виступає ὥς); він послуговується запереченням μή : ᾧ παῖ, γένοιο πατρός εὐτυχέστερος (Σοφ. Αἰ. 550) *о дитя, коли б ти був щасливішим за батька*; εἶθε μή ποτε γνοίης ὅς εἰ (Σοφ. Οἰδ.Т. 1068) *о, якщо б ти ніколи не довідався, хто ти є*; εἰ γάρ γενοίμην, τέκνον, ἀντί σου νεκρός (Εὐρ. Ἴπλ. 1140) *якщо б я, дитя, помер замість тебе*; ὥς ἀπόλοιτο καὶ ἄλλος, ὅστις τοιαῦτά γε ῥέζοι (‘Ομ. ‘Οδ. α, 47) *щоб загинув і інший, який це чинить*.

Оптатив з часткою ἄν виражає можливість, спроможність виконання дії в теперішньому або майбутньому: ὁ ἀγαθὸς ἀνὴρ γένοιτ’ ἄν ποτε κακός (Пл. Прот. 345 В) *хороша людина не могла б колись стати лихою*.

Оптатив з часткою ἄν виражає можливість, спроможність виконання дії в теперішньому або майбутньому: ὁ ἀγαθὸς ἀνὴρ γένοιτ’ ἄν ποτε κακός (Пл. Прот. 345 В) *хороша людина не могла б колись стати лихою*. Через потенційний оптатив може виражатися узагальнюючий характер дії (як данина елементам суб'єктивних сумнівів), а частка οὐ підкреслює відображення об'єктивного змісту цієї багатократної дії: εἰ γάρ ἔκ του ἀρχῆ γίγνοιτο οὐκ ἄν ἐξ ἀρχῆς γίγνοιτο (Пл. Φαίδρ. 245 D) *як що б початок виник з чогось, він не міг би бути початком*.

У Гомера й Геродота через оптатив з ἄν іноді висловлюється припущення, яке відноситься до минулого (замість індикатива історичних часів з ἄν). Це пояснюється тим, що первісно оптатив виражав як реальну, так і нереальну можливість: καὶ νύ κε νῦν ἐνθ’ ἀπόλοιτο ἄναξ ἀνδρῶν Αἰνείας (‘Ομ. Ἴλ. Ε, 311) *і загинув би вождь мужів Еней*; εἶησαν δ’ ἄν οὐτοὶ Κρήτης (‘Ηρ. 1,2) *це мали б бути критяни*. При домінуючій частотності використання частки ἄν як семантичної диференційної ознаки оптатив можливості іноді в поезії виступає без неї: Ζεῦ, δύναισίν τις ἀνδρῶν ὑπερβαίᾳ κατέσχοι (Σοφ. ‘Αντ. 605) *Зевсе, хто з людей міг би здолати насильство злочинним шляхом*.

Спостереження засвідчують, що в давньогрецькій мові спосіб довільного допущу, оптатив, у певному контексті може постати у

значенні, наближеному до індикатива, що служить для визначення дії, буття, стану як об'єктивно існуючих.

З позиції синтаксису в системі кон'юнктива можна виділити умовний спосіб переважно незалежних суджень або головних речень (волюнтативний і деліберативний) та проспективний кон'юнктив як зраматизований спосіб присудка підрядних речень. Для вираження волевиявлення служить кон'юнктив заохочення, який виражає запрошення, спонукування до дії, ввічливий наказ; заперечення при ньому μή та похідні заперечні слова. Цей вид кон'юнктива може виступати лише в 1-й особі однини або множини: ἴσμεν καὶ ἀκούσωμεν τοῦ ἀνδρός (Пл. Прот. 319) *ходімо і послухаємо чоловіка*. Негативне імперативне значення має кон'юнктив заборони, який ставиться в другій і третій особі однини та множини аориста із запереченням μή; він вживається замість імператива аориста: μηδὲν σφμφορὰν ὀνειδίσης (Іс. 1,29) *не зневажай нікого в нещасті*.

Спонукальний кон'юнктив розшаровується на наполегливо-заохочувальний (центральна функція) аж до простого пасивного нагадування дії, бажаної в майбутньому (віддалено-периферійна функціональна семантика). Таким чином, його центральна функція тотожна з аналогічною функцією імператива, але водночас відноситься до неї як функціонально-периферійна модель. Дослідники, зокрема Р.О.Якобсон, вказують, що «на відміну від імператива, де заклик до дії висувається як вимога, спонукальна форма додає до цієї вимоги певний елемент умовляння»³.

Кон'юнктив на позначення вагання, сумніву ставиться в запитаннях, що виражають нерішучість, роздуми мовця. Здебільшого вживається в 1-й особі однини і множини, часто в сполученні з словами βούλει, βούλεσθε. Τί ἔρωμαι; (Пл. Гор. 447 С) *що мені сказати?* Замість деліберативного кон'юнктива зустрічається близький до нього індикатив майбутнього часу з емпатичним запереченням οὐ μή: τοὺς ποιητοὺς οὐ μήποτε βελτίους ποιήσετε (Αἰσχ. 3,177) *лихих ви ніколи не зробите кращими*.

Проспективний кон'юнктив означає очікувану дію; в Гомера вживається з часткою ἄν (або епічною κέν) чи без неї замість майбутнього часу: οὐ γάρ πω τοίους ἴδον ἀνέρας οὐδὲ ἴδωμαι (Ом. Тл. А, 262) *чи я ж не бачив ані не побачу таких мужів*. Морфологічна подібність і лексико-семантична спорідненість саме проспективного кон'юнктива з майбутнім часом дає підстави пов'язувати виникнення форм сигматичного футурума з парадигми кон'юнктива аориста.

Вживання наказового способу, який позначався започаткованим Діонісієм Фракійцем терміном *προστακτική* (від *προστάτω* *наказувати*), нічим не різниться від відповідних формально-граматичних форм у латинській та українській мовах. Модальний діапазон імператива – від категоричного до модально ослабленого прохання з футуральною скерованістю. Імператив аориста вказує на конкретну ситуацію для волевиявлення і виражає переважно наказ; заборону здебільшого висловлюють через кон'юнктив аориста, але допускається і перший варіант: *μηδεὶς ὑμῶν προσδοκῆσάτω ἄλλως* (Пл. 'Ап. 17 С) *ніхто з вас нехай не очікує іншого*. Інколи через імператив дається дозвіл, виражається згода чи схвалення: *ἔθέλω σοι συγχωρῆσαι καὶ ἔστω οὕτως* (Пл. Крит. 49 С) *хочу погодитися з тобою, і нехай так буде*.

У підрядних реченнях та в абсолютних конструкціях з інфінітивом способи кон'юнктив, оптатив та імператив можуть виражати час, але лише залежно від часу присудка головного речення. Якщо оптатив та інфінітив презенса замінюють індикатив головних часів, то означають теперішню дію: *ἡ μήτηρ διηρώτα τὸν Κῦρον πότερον βούλοιο μένειν ἢ ἀπέιναи* (Ξ. Кур. 1,3,15) *мати розпитувала Кіра, чи хоче він залишитись, чи піти*; *Σωκράτης ἠγείτο θεοὺς πάντα εἰδέναι* (Ξ. 'Апол. 1,2,19) *Сократ вважав, що боги все знають*. Якщо оптатив та інфінітив презенса заступають індикатив історичних часів, то мають значення минулого часу: *οἱ στρατηγοὶ διηγοῦντο, ὅτι αὐτοὶ μὲν ἐπὶ τοὺς πολεμίους πλέοιεν* (Ξ. 'Елл. 1,7,5) *стратеги вважали, що вони підпливли до ворогів*.

Оптатив та інфінітив аориста позначають теперішню або майбутню дію: *προηγόρευε τοῖς Ἀθηναίοις ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ὅτι Ἀρχίδαμος μὲν μοι ξένος εἶη, οὐ μέντοι ἐπὶ κακῶ γε τῆς πόλεως γένοιτο* (Θ. 2,13) (Перікл) *оголосив на зібранні афінянам, що Архідам є його гостем, і щоб той нічого не потерпів від міста*. Футуральний оптатив та інфінітив завжди відносять дію до майбутнього: *Κῦρος ἔλεγεν, ὅτι ἡ ὁδὸς ἔσοιτο εἰς Βαβυλῶνα* (Ξ. 'Ав. 1,4,11) *Кір сказав, що дорога проляже у Вавилон*.

Дієприкметник не має власного часового значення, а виражає відношення дії чи стану, які ним позначаються, до основної дії керуючого дієслова. Ця корелятивність споріднює грецький дієприкметник з латинським, який також має видове та лише відносно-часове значення⁴. Займаючи проміжне місце між дієсловом і прикметником, дієприкметник виконує синтаксичні функції,

властиві цим частинам мови, і вживається в якості: означення; скорочених обставинних речень; самостійно; іменної частини складеного присудка; особової форми дієслова. Часове визначення дієприкметника є, на думку Аполлонія Дискола⁵, сумірним з часовим визначенням інфінітива.

Грецькому дієприкметнику присвячено ґрунтовне дисертаційне дослідження І.І.Андрейчука, який на матеріалі аналізу значного обсягу текстового матеріалу доводить, що темпоральне визначення є синтаксично обумовленим і лише формально морфологічно визначеним для дієприкметника. Дієприкметник теперішнього часу має значення недокожаного виду і вказує на дію (стан), одночасну з дією (станом) дієслова-присудка: πολλοὶ μὲν ὄντες εὐγενεῖς εἰσι κακοὶ (Еὐр. 'Нл. 551) *багато-хто, будучи благородного походження, є недостойними*; ἐπτά ἡμέρας πάσας μαχόμενοι διετέλεσαν (Ξ. 'Αν. 4,3,2) *вони безперервно боролись протягом усіх семи днів*; κλαίων ἄψει τῶνδε (Еὐр. 'Нр. 270) *хто їх торкнеться, зазнає покарання*.

Дієприкметник аориста має значення докожаного виду й виражає дію, яка передує дії дієслова-присудка: δειπνεῖτε δειπνήσαντες δὲ ἀπελαύνετε (Ξ. Κυρ. 3,1,37) *обідайте, пообідавши ж, вирушайте*; ἐπιπεσὼν τῇ Φαρναβάσου στρατοπεδείᾳ τῆς μὲν προφυλακῆς αὐτοῦ Μισῶν ὄντων πολλοὶ ἔπεσον (Ξ. 'Ελλ. 4,1,24) *коли він напав на військо Фарнабаза, багато загинуло сторожі з лідійців*; ἀσκήσαντες ἐπιθησόμεθα τοῖς πολιτικοῖς (Пл. Горυ. 527 D) *набувши досвіду, візьмемося за політичні (справи)*.

Дієприкметник перфекта зберігає характерне для цього часу значення результативного виду і означає минулу дію, наслідки якої співіснують протягом дії дієслова-присудка: εἶπω τι τῶν εἰωθότων, ᾧ δέσποτα; (Аристоф. В. 1) *чи скажу щось зі звичного, пане?* οἱ Ἑλληνες διαβεβηκότες ἀπείχον τῆς χαράδρας ὅσον ὀκτῶ σταδίοις (Ξ. 'Αν. 3,4,3) *переправившись, греки опинились на відстані восьми стадій від ущелини*.

Дієприкметник майбутнього часу відносить дію до передбачуваного або наперед визначеного майбутнього; після дієслів руху заступає підрядні речення мети: καὶ οὐ τοῦτο λέξω ἐρχομαι (Ξ. 'Αγ. 2,7) *я прийду не це сказати*; ναὶ μὰ τοὺς θεοὺς σε ἐπαναθεασόμενος ἦα (Ξ. Κυρ. 5,4,10) *клянусь богами: я прийшов тебе побачити*.

Залежний таксис, як стверджує Р.О.Якобсон, виражає «різні типи відношення до незалежного дієслова – одночасність, попередність, перервність, допустовий зв'язок тощо»⁶. Таксис

дієприкметника відтворює ад'юнктивну підпорядкованість головному предикату й створює комплетивний і невіддільний функціонально-семантичний вимір існування цих форм на морфологічному і синтаксичному рівнях.

Обставинний дієприкметник формально є узгодженим означенням до іменної частини мови, яка займає предикативне положення, а логічно – обставиною і замінює підрядні речення часу, причини, умови, допустові, мети, способу дії. Для визначення співвіднесення дій головного речення і логічного обставинного речення, вираженого дієприкметником, береться до уваги відносно-часове і видове значення дієприкметника. Конкретний характер обставини допомагають встановити прислівники і частки. «Можна вважати, що ці прислівники і частки дають можливість не лише точніше визначити характер обставини, вираженої дієприкметником, але й допомагають дієприкметнику набути більшої самостійності, в сфері головного центру предикації»⁷.

Дієприкметник у значенні обставини часу часто поєднується з прислівниками часу, які позначають: синхронність (εὐθύς, αὐτίκα *одразу*, ἅμα *одночасно*; μεταξύ *між тим, тим часом*); (Пл. 'Ап. 40) *божий знак часто перебував на мені у той час, коли я говорив*; або послідовність (τότε *тоді*, ἔτα, ἔπειτα *потім*, ἐκ τούτου *згодом*, μετὰ ταῦτα *після того, як*, οὕτως *так*): ἀναστὰς οὕτω δεῦρο ἐπορεύομην (Пл. Прот. 310 D) *вставши, так я вирушив сюди*.

Зустрічаються явища морфологічної деетимологізації партиціпiальних форм: дієприкметники ἀρχόμενος і τελευτῶν рівнозначні прислівникам часу і перекладаються відповідно: ἀρχόμενος *спочатку, на початку*, τελευτῶν *нареши́ті, в кінці*: ὅπερ ἀρχόμενος ἔλεγον (Пл. Θεολ. 174 C) *як я казав на початку*.

Останній випадок слід відрізнити від дієприкметникового вираження мети, для чого вживається лише дієприкметник майбутнього часу, здебільшого при дієсловах руху, з якими факультативно поєднується ὥς; при інших дієсловах вживання ὥς є більш обов'язковим (заперечення μή): τοῦτο λέξων ἔρχομαι (Ξ. 'Ау. 2,7) *я прибув це сказати*; συλλαμβάνει Κύρον ὥς ἀποκτενῶν (Ξ. 'Ау. 1,1,3) *він хапає Кіра, щоб убити*.

Спостережено, що для підсилення логічної послідовності експліцитно можуть вживатись сполучники причинових речень: διὰ τοῦτο *тому що*, ἐκ τούτου *з-за цього*: νομίζων ὑμᾶς κράττους πολλῶν βαρβάρων διὰ τοῦτο προσέλαβον (Ξ. Ау. 1,7,3) *я вас прийняв, бо вважаю, що ви сильніші за численних варварів*. Вислови, майже

обставинні формули, *τι παθών* або *τι μαθών* доповнюють за значенням *διά τί ναвіщо, через що: τί μαθών τοῦτο προσέγραψε* (Дημ. 20,127) *навіщо він це дописав*. Коли замість *τι* виступає відносний займенник *ὅτι*, то фрази *ὅτι μαθών* та *ὅτι παθών* прирівнюються до причинових сполучників *ἐπειδή, діότι: τί ἄξιός εἰμι παθεῖν ἢ ἀποτίσαι*

ὅτι μαθών ἐν τῷ βίῳ οὐκ ἠσυχίαν ἤγον; (Пл. 'Ап. 36 В) *чи я заслуговую страждати і спокутувати, бо в житті не мав спокою?*

Дієприкметники на позначення обставини способу дії часто позначають певні реалії, константи, ітеративність певної даності чи процесу, що підкреслюється запереченням *οὐ: ληζόμενοι ζῶσι* (Ξ. Κυν. 3,2,25) *вони живуть грабуючи (= з грабунку)*. Тому не дивно, що деякі дієприкметники на позначення обставин перетворилися в застигли словесні формули, що перекладаються прислівниковою або прийменниковою конструкцією. В текстах класичної доби спостережено шість форм на противагу традиційним трьом, які практично не етимологізуються і не коментуються; їх можна семантично ототожнити з прислівниковою формою: *ἔχων* (постійно): *τί κοττάζεις ἔχων;* ('Αριστοφ. Νεφ. 509) *що ти постійно озирасяся?* Проте, якщо дієприкметник *ἔχων*, від якого залежить прямий додаток у знахідному відмінку, поєднаний з дієсловами руху, то він рівнозначний прийменниковій конструкції *σύν* з дативом: *Τισσαφέρνης πορεύεται πρὸς βασιλέα ἱπλέας ἔχων ὡς πεντακοσίους* (Ξ.' Αν. 1,2,4) *Тиссаферн вирушив до царя з η 'ятьма сотнями вершників*.

При герменевтиці тексту та при перекладах потрібно брати до уваги випадки, коли два дієприкметники, відносячись до того ж підмета, виражають або різні обставинні фактори або послідовно-субординативний темпоральний зв'язок. Таку партиципiальну диз'юнкцію побіжно завважає І.А.Перельмутер, описуючи випадки вербальної неорганізованості грецького речення⁸.

Два або більше дієприкметників функціонально не поєднуються між собою, коли вони не мають спільного зв'язку з членом речення: *προϊόντες* (часовий дієприкметник) *λελήθαμεν ἀμφοτέρων εἰς τὸ μέσον πεπτωκότες* (предикативний дієприкметник) (Пл. Θεατ. 180 Ε) *ми рушили далі, непомітно потрапивши на середину*. Також це буває, коли вбачається часово-причинова послідовність дій, що передаються дієприкметниками: *Κύρος ὑπολαβὼν τοὺς φεύγοντας, συλλέξας στράτευμα ἐπολιόρκει Μίλητον* (Ξ.' Αν. 1,1,7) *Кір, прийнявши втікачів, зібрав військо і обложив Мілет*.

Поясненням цього є розгалужена система побічного таксису, який виражається дієприкметниковими формами, аналогічно як це спостерігається в російській мові⁹. Наявність у давньогрецькій мові значно більшого числа дієприкметникових форм, ніж у російській чи, тим більше, українській дозволяє розгортати залежні таксисні моделі в багатоступеневій часовій орієнтації.

Іншою специфікою такого нанизування дієприкметникових форм нетотожної обставинної семантики є характерна, на погляд носіїв сучасних мов, нерозгорнутість періодів давньогрецької мови, апосіопетичність синтаксичних моделей, що добре видно при зіставленні перекладів російською, англійською, французькою, німецькою мовами творів аттичної прози з грецьким оригіналом¹⁰. Те, що грецькою мовою визначене як одночленна або еліптична синтаксична модель, в перекладі розгортається в повномірну модель, а пропущені елементи синтаксичних структур поновлюються з опорою на контекст.

Таким чином, розгляд темпоральної семантики способових форм (кон'юнктива, опатива, імператива) та темпорального дейксису дієприкметника засвідчує поєднання в них власне категоріального змісту і функціонально-семантичного, таксисного, контекстуального і модального.

¹Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. - М.-Л., 1938. - С. 362; ²Лосев А.Ф. Языковая структура: Учебное пособие. - М., 1983. - С.175; ³Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол //Принципы типологического анализа языков различного строя. - М., 1972. - С. 105; ⁴Андрейчук И.И. Функции причастий в греческом языке: Автореф. ... канд. фил. наук: 10.02.14/Львовск.гос.ун-т. - Львов,1966. - С. 8.; ⁵Оленич Р.М. Прісціан і антична грамати́ка. - Львів, 1973. - С. 102; ⁶Якобсон Р.О. Вказ. роб. - С. 101; ⁷Андрейчук И.И. Вказ. роб. - С. 13; ⁸Перельмутер И.А. Особенности построения предложения в аттической прозе (на материале «Анабазиса» Ксенофонта) //Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. - Л., 1979. - С. 104; ⁹Якобсон Р.О. Вказ. роб. - С. 106-108; ¹⁰Перельмутер И.А. Вказ. роб. - С. 103.

А.А. Дем'янюк, асп.

КОМПОЗИТИ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Розглянуто найважливіші аспекти дослідження композитів в українській лінгвістиці, зокрема різні підходи до розуміння природи складних слів та способів їх утворення.

There were examined the most important aspects of composites researching in Ukrainian linguistics, moreover, different approaches to understanding of compound words nature and methods of their formation.

Композиція є одним із невичерпних джерел українського словотворення, збагачення лексичного фонду загальнонародної української мови. Композити широко вживалися і в першій літературно-писемній мові слов'ян – старослов'янській, і в давньоруській мові часів Київської Русі, і в староукраїнській літературній мові. У сучасній мовній практиці цей спосіб словотворення є найбільш активним після афіксації.

У вітчизняній лінгвістиці складні слова розглядалися (починаючи з 50-х років) у різних аспектах: досліджувалися питання походження іменників-композитів (М.Я. Плющ, С.П. Плющ, С.П. Самійленко, І.Й. Тараненко), словотвірна структура й семантика складних слів сучасної української мови (Н.Ф. Клименко), процеси утворення композитів як один зі способів формально-граматичної реалізації семантичної структури речення (К.Г. Городенська), складні терміни (М.П. Богуцька, А.А. Бурячок, Л.С. Гончаренко, В.С. Марченко, В.М. Овчаренко) тощо.

Термін *композит* (лат. *compositus* – складник, складений із частин) в українському мовознавстві використовується в широкому і вузькому розумінні. У першому випадку композити трактуються як складні слова, утворені з двох або кількох слів, основ чи коренів, об'єднаних в одну лексичну одиницю, яка набула формально-граматичних і семантичних ознак окремого слова¹; у другому – як складні слова, утворені основоскладанням. Саме в останньому зі значень термін *композит* найчастіше використовується в сучасному мовознавстві. У працях Є. Рудницького, І.І. Ковалика, В.М. Русанівського, Н.С. Родзевич, В.О. Горпинича та інших утворення композитів тлумачиться як наслідок лексикалізації понять,

виражених словосполученнями, яка супроводиться зміною форми (структури) та семантики одиниць, що є компонентами складного слова.

Термін *комполит* набув широкого вжитку в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття, хоча був відомим із 60-их років³. Дослідники констатували, що способом складання основ повнозначних слів складні слова утворюються переважно за допомогою сполучних голосних *о*, *е* (*є*), наприклад: *бурякорізка*, *сінокіс*, *землеустрій*, *водолаз*, *хвилеріз*, *сталевар*, *бронепізд*, *життєпис*, *краєзнавство*, *боєдатність*, *краєвид*. Деякі слова виникають шляхом безпосереднього поєднання твірних основ, інші – внаслідок сполучення відмінюваної форми одного слова з основою другого, наприклад: *стопкран*, *Миргород*, *трикутник*, *золототисячник*, *трьохсотліття*⁴. Твірні основи складного слова безпосередньо поєднуються тоді, коли: а) перша частина його є іменником чоловічого роду в називному відмінку однини з чистою основою на приголосний :*Ленінград*; б) перша частина складного слова є невідмінюваним іменником: *авіапорт*, *велозмагання*, *кінотеатр*, *фотовиставка*; в) першим словом у складному є прислівник: *швидкозшивач*, *гучномовець*. Відмінювана форма першого слова сполучається з основою другого в складному слові, якщо: а) перша частина є числівниковою формою називного відмінка *одно*, *сто*, *три*, *чотири* або родового на *-и*: *одноденний*, *сторіччя*, *трирічний*, *чотирикутник*, *шестипверховий*, *десятимісячний*. За аналогією до першої частини *одно* вживається й форма *дво*, в якій голосний *о* виступає сполучним звуком: *дводенний*, *двозначний*; б) перша частина є числівником у родовому відмінку з закінченням *-ох* здебільшого перед голосним на початку другої частини: *двохатомний*, *чотирьохактний*; в) першою частиною є числівникова форма на *-а*: *сорокаріччя*, *півторамісячний*. Голосні [а] та [и], які завершують першу основу таких іменників (*авіа модель*, *екстравагантність*, *п'ятирічка*), виконують з'єднувальну функцію між приголосними у звуковій оболонці композита, хоч за сучасних граматичних норм вони не вважаються сполучними голосними⁵.

О.С. Шевчук виділила такі характерні ознаки основоскладання: поєднання основ (а не слів); наявність інтерфіксів; основа на приголосний приєднується до другого компонента за допомогою сполучних голосних (*працездатність*, *прапороносець*); основа на голосний сполучається з другим компонентом без інтерфікса

(кінофільми); основоскладання може супроводжуватися суфіксацією (чорноморець, рідколісся, гуртожиток)⁶.

Інакше визначила основні принципи (способи) словоскладання Н. С. Родзевич:

1) морфологічний – з'єднання слів (основ або коренів) у складне слово за допомогою сполучних голосних *о* або *е* (брунькоцвіт, самохідка, бронebійка);

2) синтаксико-морфологічний – сполучення слів у складне слово, в основу будови якого покладено морфологічний принцип (компоненти з'єднані за допомогою голосного), а в основу змісту – синтаксичне словосполучення, яке, згодом переосмислившись та скоротившись, набуло форми складного слова і відповідно нового значення (трудодень=трудовий день, першотравень=Перше травня);

3) синтаксичний – сполучення компонентів складного слова у формі зв'язку дієслова з додатком (імперативний зворот). Такі складні слова і тепер зберігають живий синтаксичний зв'язок між компонентами. Найбільш типовим прикладом синтаксичного словоскладання в сучасній українській мові є слова, що утворилися зі сполучення дієслова в наказовій формі та іменника (горицвіт, вертихвіст(ка), скалозуб, шибайголова);

4) нейтральний – поєднання слів у складне слово шляхом їх співположення (рос. “соположение”) без звичайного граматичного оформлення. Сюди належать ті складні слова, компоненти яких формально самостійні, бо перебувають у співположенні (юкстапозиції) і жодних граматичних зв'язків між собою не мають (мати-земля, завод-велетень)⁷.

В основі кожного з наведених способів словоскладання лежать синтаксичні зв'язки компонентів. Це й дало підставу деяким дослідникам вважати, що основним принципом українського словоскладання є синтаксико-морфологічний⁸.

Способи творення складних слів, визначені Н.С. Родзевич, є дійсно характерними для української мови. Але нам здається, що перші два способи варто було б об'єднати в один, бо вони тісно пов'язані між собою, їх розрізнення є недоцільним. Синтаксичний спосіб словотворення Н. С. Родзевич розуміє занадто вузько, бо згадує лиш “імперативний зворот”. Різні типи зрощень чомусь випали з поля зору дослідниці.

У “Курсі сучасної української літературної мови” М.А. Жовтобрюха, Б.М. Кулика виділено два способи сполучення

основ: сурядний, коли поєднуються рівноправні основи (*зубробізон, мовно-літературний, робітничо-селянський, темно-синій*) та підрядний, при якому одна основа синтаксично залежить від другої (*миловар, життєпис, вагоноремонтний, сизокрилий, густонаселений*)⁹. Автори розрізняють неускладнену суфіксами опорну основу й ускладнену (*зубробізон, чорноморець, повітроплавець*)¹⁰. Лексичні значення нових слів, утворених шляхом складання основ, не є механічною сумою значень тих основ, від яких ці слова утворені. Складне слово виражає нове поняття, яке відрізняється від кожного з понять, виражених окремим словом. Наприклад, складне слово *лісостеп* означає назву ландшафту, тобто загального виду території, вкритої впереміжку лісом і степом¹¹.

В.О. Горпинич оснований складанням вважає поєднання кількох основ у цілісну лексичну одиницю: *однозначний, перекотиполе, лісостуга, лісостеп*. Він виділяє три різновиди оснований складання: а) утворення похідних слів на основі сурядного поєднання окремих слів: *лісостеп*; б) утворення похідних слів зі словосполучень: *сільське господарство – сільськогосподарський*; в) утворення похідних зі слів, які безпосередньо не поєднуються в словосполучення: *пароплав, фотоательє, паровоз*¹². За характером словотворчих засобів учений розрізняє оснований складання чисте, складно-суфіксальне та складно-суфіксально-префіксальне. При чистому оснований складанні похідна лексема утворюється від основи залежного компонента (з інтерфіксом або без нього) і самостійного слова: *водосховище, зерносховище, птахоферма, буряконасіння, лісостлав*. Складно-суфіксальний спосіб полягає в тому, що процес поєднання основ супроводжується суфіксацією: *золоті погони – золотопогонник, стара віра – старовірство, чорні брови – чорнобривці*. Оснований складання може супроводжуватися й такими морфологічними явищами, як інтерфікси й усічення: *пішохід* (від *ходити пішки* – обидві основи зазнали усікання, а їх поєднання відбулося за допомогою інтерфікса *-o-*), те саме у словах *водовоз, криголам* тощо¹³.

Дехто з дослідників, зокрема І.Г. Матвіяс, спосіб творення складних слів шляхом поєднання основ за допомогою інтерфіксів вважає теж словоскладанням. Він виділяє два типи складних слів, які утворені: а) зрощенням окремих частин словосполучення в одне слово: *позаторік, трикутник*; б) зближенням елементів словосполучення: *хліб-сіль, часто-густо*¹⁴.

Значний внесок у вивчення композитів належить Н.Ф. Клименко, яка аргументовано довела, що 10% словникового складу мови становлять складні слова, більшість із яких утворено основоскладанням. На її думку, спершу виникло словоскладання, далі на його ґрунті сформувалось основоскладання, якому властивий більший ступінь зв'язку між компонентами¹⁵. Цей спосіб творення складних слів Н.Ф. Клименко називає “центром, навколо якого відбувається перехід слів чотирьох різновидів: простих, композитів, юкстапозитів, абревіатур”¹⁶. Композити в сучасній мові зазнають декомпозиції, бо за певними ознаками наближаються до простих афіксальних лексем: *злодій, злодіяка, злодіячити, злodyга, злodyжка*. Від юкстапозитів утворюються композити: *медик-хірург* → *медико-хірургічний*. Не засвідчено жодної абревіатури, утвореної від юкстапозитів. Від композита часто постають абревіатури, пор.: *машинно-тракторна станція* – *МТС*. Від абревіатури через основоскладання витворилися композити: *книгокульторг, політвідділець* та ін. Не існує нормативних юкстапозитів, безпосередньо мотивованих абревіатурами, що можна пояснити тісним зв'язком компонентів, поєднаних фонемами /o/, /e/, /u/¹⁶. Н.Ф. Клименко наголошує на тому, що композити утворюються не від будь-яких словосполучень, а лише від тих, “де є тісний зв'язок між його членами”¹⁷. Вона виділила вісім видів словосполучень, співвідносних із іменниками-композитами: дієслівно-іменникове: *книголюб, крутивус*; прикметниково-іменникове: *плосконіс, чорнокорінь*; числівниково-іменникове: *восьмирічка*; займенниково-іменникове: *всесвіт*; прислівниково-дієслівне: *легковір*; дієслівно-дієслівне: *жмикрут* (один лише приклад); прикметниково-прикметникове: *голодренець* (один лише приклад); іменниково-іменникове: *лавровишня, лісостеп*. Усі наведені різновиди композитів утворюються на основі елементарного порівняння або вказівки на поєднання двох різних явищ за схемою: “одно, як інше”, “і те, і інше”¹⁸.

Н.Ф. Клименко пояснює морфемну будову композитів синтаксичною природою їх мотивації. Композити мотивуються переважно двочленними словосполученнями, тому більшість із них має двокореневу структуру¹⁹. На основі порівняння ступенів афіксального перетворення композитів і простих слів Н.Ф. Клименко прийшла до висновку, що основоскладання стримує афіксальне розростання слова. Максимальна кількість ступенів словотворчого афіксального перетворення композитів представлена чотирма

дериватами, пор.: *чари діяти* → *чародій* → *чародійний* → *чародійник* → *чародійницький*, тоді як простим словам властиве восьмиступеневе перетворення основи: *слід* → *слідити* → *дослідити* → *дослід* → *дослідний* → *дослідник* → *дослідниця* → *дослідницький*²⁰. Отже, на семантичну і словотвірну структуру впливають: а) особливості лексичної сполучуваності слів, актуалізованих у словосполученнях; б) тип лексичних значень (пряме, переносне, спеціальне, вільне, фразеологічне), співвідносних зі складними словами, що походять від морфологічно простих слів; в) якісний склад лексичної семантики слів, поєднуваних у словосполучення, наявність у ньому певних семантичних компонентів, здатних оцінювати предмет чи якість дії і внаслідок цього поєднуватися з іншими компонентами значення; г) характер номінативного значення компонентів словосполучення, їх предикативність чи означуваність²¹.

Особливістю композитів, як зазначає Н.Ф. Клименко, є наявність внутрішнього і зовнішнього синтаксису²².

Внутрішній синтаксис – це специфічний порядок розташування елементів, їх зв'язок, який ґрунтується на тому, що пояснювальний член словосполучення в композиті обов'язково виступає в препозиції, тобто ставиться перед тією основою, яку він пояснює: *чорні брови – чорнобривий*.

Зовнішній синтаксис визначається зв'язком лексем у реченні. Якщо композит виражений іменником, то в реченні він виступає підметом (*лісоруб поспішає*), може мати означення-прикметник (*суворий лісоруб*) і може виражати суб'єктні відношення в словосполученні (*сокира лісоруба*).

Отже, у працях Н.Ф. Клименко розглянуто питання словотвірної структури складних слів, словотвірного значення, складні слова у зв'язку з виділенням комплексних одиниць словотворення, синтагматичні й парадигматичні властивості композитів. Синтагматичні властивості складного слова, на думку Н.Ф. Клименко, виявляються в особливостях внутрішньої співвіднесеності композитів, парадигматичні – у здатності породжувати структурну єдність, що називається словотвірним гніздом. Авторка виділила, враховуючи будову твірних словосполучень, численні типи складних слів, з'ясувала своєрідність творення композитів різних частин мови, визначила словотвірні можливості складних слів кожної частини мови, виокремила в семантиці досліджуваних одиниць оцінні, модальні, емотивні

елементи, а також чинники, що впливають на організацію семантичної та словотвірної структури складних слів²³.

Розглянуті вище підходи до вивчення композитів в українському мовознавстві ґрунтуються на мотивації складних слів словосполученнями. К.Г. Городенська запропонувала принципово нові синтаксичні засади розуміння природи композитів. Вона витлумачила процес творення складних слів “як формально-граматичну реалізацію семантичної структури речення”²⁴. Авторка встановила, що складні іменники української мови є формально-граматичним втіленням семантичної структури одного чи двох елементарних речень. Переважна більшість таких іменників корелює з трикомпонентними семантично елементарними реченнями, серед яких виділено такі різновиди предикатно-аргументних структур речення, як:

1. П (дія) + А об. + А діяч (де об. – об’єкт: *дроворуб, солекоп, льодоруб, вантажоодержувач, верстатобудівник*);
2. П (дія) + А рез. + А діяч (де рез. – результатив: *каучуконос, ефіронос, медонос, цукронос, пухонос*);
3. П (дія) + А об. + А знар. (де знар. – знаряддя: *водочерпалка, бурякопідйомник, снігоприбирач, трубоукладач, нафтовоз, склоріз, землесос*);
4. П (дія) + А об. + А лок. (де лок. – локатив: *клеєварня, мукомельня, водосховище*);
5. П (дія) + А рез. + А лок. (*вівцеферма, свинорадгосп*)²⁵.

Отже, в українському мовознавстві сформувалися різні підходи до вивчення композитів, розуміння їх природи, визначення обсягу поняття, позначуваного цим терміном, а також до розмежування основоскладання та словоскладання як двох різновидів способу складання. Така різноманітність наукових підходів зумовлена багатоаспектністю самого об’єкта дослідження, що є відображенням одного з наслідків складного процесу людського мислення.

¹Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – С. 259; ²Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – С. 4; Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К., 2000. – С. 158; ³Кротевич Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1957. – С. 81; ⁴Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. – К., 1989. – С. 103; Горпинич В.О. Будова слова і словотвір. – К., 1971. – С. 87; Доленко М.Т., Дацюк І.І., Квашук А.Г. Сучасна українська

мова. – К., 1987. – С. 122; Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1965. – С. 196; Сучасна українська літературна мова / За ред. П.С. Дудика. – К., 1987. – С. 198; Шевчук О.С. Аналіз творення слів під час вивчення частин мови // Українська мова і література в школі. – 1982. – №9. – С. 30; ⁵Жовтобрюх М.А. Знач. праця. – С. 196; ⁶Шевчук О.С. Знач. праця. – С. 31; ⁷Родзевич Н.С. Про будову складних слів у сучасній українській мові // Українська мова в школі. – 1952. – №6. – С. 12; ⁸Там само. – С. 18; ⁹Жовтобрюх М.А. Знач. праця. – С. 276; ¹⁰Там само. – С. 242; ¹¹Там само. – С. 96; ¹²Горпинич В.О. Знач. праця. – С. 89; ¹³Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. – К., 1999. – С. 128-129; ¹⁴Матвіяс І.Г. Курс сучасної української літературної мови. Морфологія. – К., 1962. – С. 11-12; ¹⁵Клименко Н.Ф. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975. – С. 31; ¹⁶Клименко Н.Ф. Словоскладання. Абревіація // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 316; ¹⁷Клименко Н.Ф. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975. – С. 85; ¹⁸Там само. – С. 72-73; ¹⁹Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – С. 232; ²⁰Клименко Н.Ф. Словоскладання. Абревіація // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 317; ²¹Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – С. 244; ²²Клименко Н.Ф. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975. – С. 89; ²³Там само. – С. 96; ²⁴Городенська К.Г. Префіксально-суфіксальний словотвір // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 27-34; ²⁵Там само. – С. 28-33.

І.М.Сарікова, асп.

ФОРМИ РОДОВОГО ВІДМІНКА У ПАМ'ЯТКАХ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНИЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХУП – ХУІІІ СТ.

У статті на матеріалі актів і документів др. пол. ХУІІ – ХУІІІ ст., що походять із Середньої Наддніпрянищини, досліджується морфологічна парадигма прикметника род. відмінка. Визначаються відмінності між нормою і діалектом у системі прикметникової словозміни, а також інваріанти, які стали нормативними в сучасній українській мові.

The morphological paradigm of genitive case of adjectives is investigated basing on the materials of the second half of XVII to XVIII

centuries taken from the acts and documents of Middle at Dnieper region. The differences between the norm and dialect in the adjectival inflection system are determined. The invariants which become normative in contemporary Ukrainian language are presented.

Говори Середньої Наддніпрянщини відіграли провідну роль у формуванні нової української літературної мови. Писемні пам'ятки з цієї території мають першорядне значення для дослідження історії української мови, в тому числі історії становлення морфологічної парадигми прикметника.

Досі досліджено акти сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України XVIII ст., Пирятинські акти з архіву Стороженків, акти з Лохвицької ратушної книги другої половини XVII – XVIII ст. Зміст зазначених документів в основному юридичний. Вони письмово засвідчують стосунки людей з законодавством того часу. Стала термінологічна база ще не була остаточно сформована, тому й використання живої народної мови в документах – явище природне. Ці “пам'ятки документально засвідчують систему мови певної доби, розкривають шляхи й причини відмирання, виникнення й розвитку нових елементів мовної структури”¹.

Аналізуючи відмінності між нормою і діалектом у системі прикметникової словозміни, зокрема в родовому відмінку, що був поширений у тогочасних ділових пам'ятках, варто простежити, наскільки останні на певному історичному зрізі вплинули на становлення мовної норми.

Для аналізу нами використано акти і документи, що походять з Середньої Наддніпрянщини, за такими виданнями: Пирятинські актові книги // Стороженки. Фамільний архив. – Т. 6. – К., 1908; Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К.: Наук. думка, 1986; Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1976.

Форми, що є об'єктом нашої уваги, ми виписували з усього масиву пам'яток. Для кількісних підрахунків, що подаються далі, ми взяли з 1-го видання 50 сторінок (сторінки 1-50), з другого – 40 сторінок (сторінки 18-58), з третього – акти Лубенського полку (сторінки 22-24, 49-51, 57-58, 100-108, 112-120, 124-132, 155-156, 182-186, 199-206, 214-219, 231-236). Із текстів для кількісних підрахунків нами виписано в цілому 900 форм.

Прикметникові форми родового відмінка однини жіночого

роду представлені в пам'ятках української мови XVII ст. у різних орфографічних варіантах: **-оѣ**, **-оє**, **-ои**, **-ой**, **-ий**, **-ый**, **-еи**, що мали звукове вираження [oʲi], [oʲe], [oʲ], [uj] [eʲi]. Часто зазначені варіанти функціонують паралельно в межах однієї пам'ятки. Під варіантом тут розуміємо “видозміни, паралельні форми існування мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження, але не порушують принципу її тотожності”². Наявність варіантних мовних одиниць тісно пов'язана з проблемами кодифікації та становлення інваріантної граматичної форми, яка може допускати або не допускати їх співіснування.

У пам'ятках української мови кінця XVII – XVIII ст. у жін. роді одн. переважають прикметникові форми на **-ои** (63%) та зрідка орфографічний варіант **-оѣ** (1%): *жалобливои сказки* (ДНРМ, 202), *маетности доброи* (АП, 69), *ли(ч)би литовсько(и)* (ЛРК, 27), *городовои печати* (ДНРМ, 108), *вишиои власти* (108), *завъзято(и) во(и)ны* (ЛРК, 52), *уснои их мови* (АП, 102), *для далшои памяти* (75), *маетности доброи* (69), *у дочки Клименковоѣ* (77). Паралельно зустрічаємо в текстах варіант **-ой** (17%): *коруни полскоѣ* (АП, 4), *Новогребелскоѣ жителки* (100), *жалоби цвиз[e]нковоѣ* (ДНРМ, 156), *жалобноѣ сказки* (202), *памяти далшоѣ* (АП, 118). Трапляються поодинокі прикметники м'якої групи на **-еи**, вони становлять лише 1% від загальної кількості форм: *ω(t) пре(д) с(ѣ) взяtte(и) дороги* (ЛРК, 49).

Вищенаведені приклади свідчать про те, що форми на **-ои** поступово стають нормою тогочасного діалектного мовлення. Норма – необхідний атрибут мови на всіх етапах її розвитку, що встановлюється стихійно³. Внаслідок рефлексії [ʲѣ] > [i], що було закономірним звуковим явищем для більшості говорів, нормою української мови у твердій та м'якій групах прикметників жін. роду одн. стала флексія **-ої** [oʲi] < **-оѣ** [oʲ]. З наведених прикладів пересвідчуємося у перевазі літери **и** замість **ѣ**, що І.О.Варченко називає можливим відхиленням⁴. Мовознавець І.М.Керницький вважає, що традиційні варіанти **-оѣ/-еи** могли мати таке ж звукове значення, як і **-ои/-еи**, тобто виражали двоскладове закінчення [oʲi], [eʲi]⁵. Переписувачі користуються варіантом літери **и** (иже), варіант **ї** (ижеи) у досліджуваних пам'ятках не засвідчено. “Обидві букви запозичені з грецької, передавали голосний [ʲi], перед яким виступали м'які та позиційно напівм'які приголосні”⁶.

Меншою мірою в пам'ятках, що походять з Середньої Наддніпрянини, представлені форми жін. роду на **-оє** (16%):

жа(д)ное ка(р)ности (ЛРК, 31), муки житное (АП, 84), руки писарское (71), теперешное скрынни (16), Грицковое мови (17), личбы малоросийское (15), до школы спаское (2), святое справедливости (21). І.О.Варченко знову говорить про вживання варіанта **-ое**, який є відхиленням, що не викликалося, очевидно, фонетичними особливостями⁷. Спорадично репрезентовані в документах форми жін. роду одн. на **-ый** (1%) та **-ий** (1%): *добрыи монети* (АП, 74); *до шкатули войсковий* (92). О.І.Соболевський, який наводить приклади із давньоруських пам'яток, стверджує, що форми родового відмінка однини прикметників жін. роду на **-ьи** зустрічаються в російських та білоруських говорах і дуже рідко в українських⁸.

Сучасна діалектна морфологія української мови характеризується значною варіативністю закінчень род. відмінка одн. прикметників жін. роду. Норма в діалекті може допускати значну кількість варіантів на різних мовних рівнях, визначаючи інваріанти як ознаки виділення того чи того говору, відмежування однієї діалектної системи від іншої⁹. Таким інваріантом у більшості діалектів є флексія **-oji** як у твердій, так і в м'якій групах жін. роду одн., що, як уже зазначалося, є нормою сучасної української мови. Її маємо майже в усіх південно-східних і південно-західних діалектах, а також у лівобережнополіських говорах. У деяких південно-західних говорах виступає флексія **-uji** (у наддністрянських, подільських), флексія **-eji** (у волинсько-поліських і підляських говірках північноукраїнського наріччя). У лівобережнополіських, крім переважаючих форм на **-oji**, зустрічаються також форми з усиченою флексією **-oi**.

Прикметники чол. і серед. роду одн. в українських пам'ятках мають стягнені форми, як і в сучасній українській мові. Прикметники з основою на твердий приголосний закінчуються на **-ого**, а на м'який приголосний – на **-его**, наприклад: *небожчика забитого* (ЛРК, 39), *противного стусу* (АП, 21), *жадного утиску* (25), *уряду ператинского* (19), *до пана обозного полкового* (17), *з власного злодия* (17), *старшого ктитора* (15), *бѣлого позосталого платия* (36), *горлового караня* (68), *до вѣчного вживання* (74), *помижного отчизного дворища* (ДНРМ, 202), *разсмотренія панског[о]* (130), *разширення дворового* (202), *междусобного битя* (124), *войскового товариства* (49); *до вряду тамешнього* (ЛРК, 41), *жадного доводу* (АП, 71), *летнього часу* (ЛРК, 23). До характерних ознак прикметникової парадигми української мови належить вирівнювання закінчень непрямих відмінків під впливом прикметників твердої

групи¹⁰. На місці флексій родового відмінка однини **-его** (яких фіксується тільки 1%) у більшості говорів і в українській літературній мові виступає закінчення **-ого** (91%). Іноді дають про себе знати паралельні старослов'янські форми на **-аго**, причому не тільки в текстах релігійного характеру, а й у звичайних актах: *обивателя харкувскаго* (АП, 20), *многогрѣшинаго Івана* (ЛРК, 18), *Андруха Стаецкаго* (АП, 57), *тракту ператинскаго* (18), *иннаго сотенця* (ДНРМ, 127), *дня звишположеннаго* (АП, 36). Але старокнижні елементи у прикметниках род. відмінка одн. чол. роду становлять лише 8%, отже, можемо говорити про те, що зазначені форми поступово нівелюються. Є підстави стверджувати, що в кінці ХУІ – ХУІІІ ст. вже виробилася мовна норма чоловічого і середнього роду однини. В українських діалектах, як зазначає С.П.Бевзенко, звичайно виступає флексія **-ого** (*доброго, злого*). Проте в окремих говірках, “зокрема в північно-східній частині правобережнополіських, у м'якій групі трапляється флексія **-его** (*сін'его*)”¹¹.

Род. відмінок множ. жін., чол., серед. родів майже не виявляє відступів від сучасної норми. Прикметники, основа яких закінчується твердим приголосним, приймають флексію **-их** (**-ихь**) (9%), а прикметники з основою на м'який приголосний – флексію **-іх** (1%), **-их** (**-ихь**) (90%): *пройшлих* *мясніц* (АП, 130); *справь поточны(х)* (ЛРК, 55), *шкод лѣсных* (АП, 54), *завдавши значных* *ран* (54), *покрадены(х)* *бчоль* (ЛРК, 21); *до кънигъ ме(й)скихь* (21), *многих* *ричеи* (ДНРМ, 102), *сицевихь* *ихь* *обидь* (199), *плахот* *черчатих* (АП, 129), *полкових* *особ* (69), *сорочокъ му[ж]ских* (ДНРМ, 133), *овець голинских* (115), *значних* *полкових* *особ* (АП, 50), *книг* *ратушьнихь* (ЛРК, 20), *мясніц* *великих* (АП, 130). З діалектологічних даних відомо, що у род.-місц. відмінках множ. поширені звичайно флексії **-их**, **-іх**.¹²

Розглянувши форми родового відмінка в пам'ятках Середньої Наддніпряниці, можна визначити частоту вживання тієї чи іншої флексії, що дає підставу виокремити домінанту. Простежуємо співвідношення граматичних форм родового відмінка однини жіночого роду. У текстах зустрічаються такі орфографічні варіанти флексій: **-оѣ** (1%), **-оє** (16%), **-ои** (63%), **-ой** (17%), **-ий** (1%), **-ый** (1%), **-єи** (1%).

Найуживанішою граматичною формою у жін. роді одн. була флексія **-ои**, що становить 63 % від загальної кількості.

У чол. і серед. родах одн. прикметників домінує з великою

перевагою **-ого** (91%). Лише 8% складають форми на **-аго** і 1% – на **-его**.

У жін., чол. і серед. родах множ. присутні такі орфографічні варіанти флексій: **-іх** (1%), **-ых (-ыхь)** (9%), **-их (-ихь)** (90%), серед яких переважає останній.

Отже, з огляду на проаналізований матеріал, можна зробити висновок, що в пам'ятках Середньої Наддніпрянщини кінця ХУІІ – ХУІІІ ст. уже визначилися ті інваріанти, які стали нормативними в сучасній українській мові.

¹Українська мова : Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 420; ²Українська енциклопедія. Указ. роб. – С. 59; ³Українська енциклопедія. Указ. роб. – С. 287; ⁴Варченко І.О. Лубенські говірки і діалектна суміжність. – К., 1963. – С. 79; ⁵Керницький І.М. Система словозміни в українській мові. – К.: Наук. думка, 1967. – С.113; ⁶Біленька-Свистович Л.В., Рибак Н.Р. Церковнослов'янська мова. – К.: Криниця, 2000. – С.59; ⁷Варченко І.О. Указ. роб. – С.82; ⁸Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка. – М., 1907. – С. 155; ⁹Українська енциклопедія. Указ. роб. – С. 387; ¹⁰Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 85; ¹¹Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – С. 110; ¹²Бевзенко С.П. Указ. роб. – С.113.

Список умовних скорочень

АП – Стороженки. Фамільний архив. Т.6. – К., 1908.

ДНРМ – Ділова і народнорозмовна мова ХVІІІ ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1976.

ЛРК – Лохвицька ратушна книга другої половини ХVІІ ст. (Збірник актових документів) / Підгот. до вид. О.М.Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А.Шарпило. – К.: Наук. думка, 1986.

І.О. Гаценко, асп.

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ ЗВУКОНАСЛІДУВАЛЬНИХ СЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглядаються особливості структури звуконаслідувальних слів української мови. Подається їх класифікація за будовою, аналізуються основні моделі ономапоетичних слів з урахуванням їх фонетичних та семантичних особливостей. Автор указує на основну відмінність

між редукованими та парними звуконаслідувальними словами, наводить типи слів кожного класу та розглядає їх будову.

Structured features of the onomatopoeically words in Ukrainian language. In the definite article the features of the structure of the onomatopoeically words in Ukrainian language. The classification of their structure is given, the basic models are analyzed of the onomatopoeically words with the accounting of the phonetically and semantically features. The author indicates on the chief difference between reduplication and paired onomatopoeically words, the words of the each kind are given and their striker is viewed.

Питання про те, чим обумовлене значення слова – його природою чи домовленістю людей – піднімалося з давніх часів і не знайшло до цього часу вирішення, яке б пояснило наявність у мові як явно мотивованих слів – звуконаслідувань, де мотив номінації не викликає сумнівів, так і немотивованих. Тому не випадковим є постійно зростаючий інтерес мовознавців до звукозображальних слів. Ф. Раут підкреслював: “З того часу, як людина почала замислюватись над сутністю та походженням мови, проблема звуконаслідування набула все більш важливої ролі”¹.

Актуальність пропонованого дослідження визначається проблемним характером теми, необхідністю комплексного підходу до вивчення явища звуконаслідування в українському мовознавстві.

Осмисленню даної проблеми в українському мовознавстві сприяли роботи Л.І.Мацько², автор робить спробу вперше систематизувати та класифікувати звуконаслідувальний матеріал української мови за семантичними ознаками. Згадування про звуконаслідувальні слова є також у працях Т.М. Возного³, Є.А. Карпіловської⁴, що присвячені словотвору східнослов'янських мов. У зазначених працях авторами робиться спроба простежити словотворчу та семантичну структуру дієслів звуконаслідувального походження в східнослов'янських мовах.

Таким чином, звуконаслідувальна лексика української мови об'єктом специфічного дослідження ще не була, хоч окремі її морфологічні, семантичні та синтаксичні риси були проаналізовані.

Предметом нашого дослідження є 365 звуконаслідувальних слів української мови, дібраних зі словників, творів художньої літератури, усної народної творчості. Серед них 340 ониматопів, що визначені як повнозначні одиниці і відповідно зафіксовані словниками та 25 звуконаслідувань, що засвідчені як індивідуальні

слововживання письменників, про походження цих одиниць важко говорити з упевненістю, це ще потребує детального вивчення.

Метою нашої статті є спроба простежити структуру звуконаслідувальних слів української мови.

Як доводить проведене дослідження, звуконаслідувальні слова української мови в більшості своїй мають однокомпонентну структуру. Даний факт можна пояснити специфікою звуків мовлення людини: чим триваліше, різноманітніше звучання, тим важче його передати. Таким чином, однокомпонентні звуконаслідувальні слова передають миттєвий, одноразовий звук. Відповідно для вираження багаторазовості, уривчастості звучання вживаються двокомпонентні (редупліковані та парні) та багатокомпонентні форми.

Залежно від характеристики звучання, яке передається, всі оноματοпоетичні слова української мови ми поділяємо на три великі типи: 1) однокомпонентні звуконаслідування; 2) двокомпонентні форми; 3) багатокомпонентні звуконаслідувальні слова.

Корені слів звуконаслідувального походження за своєю звуковою будовою легко укладаються в певні форми, що дозволяє виділити у складі зазначених типів окремі структурні групи та підгрупи. Отже, визначимо відповідні типи та групи оноματοпоетичних слів української мови.

I. Однокомпонентні звуконаслідувальні слова:

1) односкладові звуконаслідування: *туп* – наслідування звуків тупання, *ф'ю* – наслідування звуків свисту, *гуп* – наслідування звуків падіння;

2) двоскладові звуконаслідування: *кахи* – наслідування звуку кашлю, *курли* – наслідування крику лелеки, *хавав* – наслідування крику пугача, *цвірінь* – наслідування співу птахів.

II. Двокомпонентні звуконаслідування.

1) Редупліковані оноματοпоетичні слова:

а) подвоєна односкладова основа: *шарх-шарх* – звук шаркання, *хрум-хрум* – звук тріску, що утворюється при розжовуванні їжі, *тьху-тьху* – звуки плювання, *тьох-тьох* – звуки серцебиття; співу солов'я;

б) подвоєна двоскладова основа: *трюхи-трюхи* – бігти нешвидко, дрібною риссю, *курли-курли* – крик лелеки, *бухи-бухи* – звук сильного кашлю, *шушу-шушу* – звук шуму, шарудіння; *тупу-тупу* – звуки, що утворюються при ході дрібними кроками;

в) часткова редуплікація одного складу, що передає гучність звучання: *гугуп* – звук падіння, *бебех* – звучання удару, *тороро* – звук

сильного кипіння. Наприклад: *Я сиділа на постелі, а капуста в печі тороро, тороро* (Сл. Грінченка).

2) Парні ономатопоетичні слова:

а) з однокладовими та двокладовими елементами, кожен з яких зберігає самостійне значення: *стук-грюк* – наслідування звуку стуку, *дзень-брязь* – звучання від удару по металевих предметах, *трень-брень* – наслідування невмілій гри на музичному інструменті.

б) з нерівнозначними компонентами, один з яких є лише фонетичним варіантом першого. Зміна значення другого компонента може мати таку форму: *тік-так* – звучання годинника, *бім-бом* – звучання дзвона, *цінь-ціон* – наслідування співу птахів.

в) з елементами, що не зберігають самостійного значення, а є лише складовими частинами якогось поняття. Зазначена група ономатопоетичних слів не численна в українській мові: *куку-ріку, куд-кудах, туди-денця* – звуки дрижання від холоду, *бутум-бас* – наслідування гри на віолончелі. До складу даної групи входять переважно ономатопоетичні слова, що наслідують звуки птахів та тварин.

г) парні звуконаслідування з частковою редуплікацією (до структури другого компонента яких додається новий склад, отже, можна говорити про деформацію елемента): *шесть-шелесть, дзень-дзелень, трах-тарарах, тень-телень, цінь-цвірінь*.

3) Звуконаслідувальні слова, що поєднуються між собою за допомогою єднальних сполучників *та, да*. Зазначена група звуконаслідувальних слів, як і будь-яка редуплікація, несе в собі відтінок тривалості, наприклад: *бухи та бухи. Ще з Америки привіз батько до хати тяжкий кашель у грудях. Такий сухий та задушливий, що не давав нам спати по ночах. Бухи та бухи, від смеркання до ранку* (Козланюк). *Коней хлясь да хлясь* (Сл. Грінченка).

III. Багатокомпонентні звуконаслідувальні слова з нерівнозначними та рівнозначними елементами: *тра-ра-ра* – наслідування звуків музичних інструментів, *гу-гу-гу* – наслідування гудіння вітру, *гур-гур-гур* – наслідування гудіння та завивання вітру.

Нечисленими у складі звуконаслідувальних слів української мови є випадки зрощення основи (випадання приголосного звука). Ми можемо говорити також про неповну редуплікацію даної основи у складі ономатопоетичних слів, наприклад: *тра-та-та* – наслідування звуків музичних інструментів, *трах-тах* – наслідування звуків пострілу. *Вся напружилась Маруся... В висках стукало молотками, мозок вертів шалений вир обірваних слів, проскакував*

глухий мотив глухої польської пісеньки, а все покривав, все давив собою трикутний топін [тупіні]: Тра-та-та! Тра-та-та!.. (Хоткевич).

Як доводить проведене дослідження, нетривалий одиничний звук передається одиничним уживанням звуконаслідувального слова. Для передачі багаторазового, уривчастого звучання використовується редуплікація або варіювання звуконаслідувальних слів. У даному випадку мова може йти про вживання парних чи редуплікованих звучань та їх подовження (наслідування крику деяких тварин (*му-у* – наслідування ревіння корови, бика) або звучання, що передають вібрацію (*ме-е* – наслідування звуків мекання барана). Як видно з наведених вище прикладів, повторюватися може як перший елемент утворення без будь-яких фонетичних змін (*бабах* – гучний звук падіння), так і другий компонент (*тирири* – наслідування грі на скрипці). Наприклад: *Гугуп навзнаки у сніг і розкинув руки. На скрипочці тирири, на цимбали бам-бам* (Сл. Грінченка).

Редуплікація оноματοпоетичних слів української мови може виражатись не лише дворазовим повторюванням конкретного звука, але й багаторазовим його вживанням. Дворазовість же вживається лише як конкретний випадок. Здебільшого редупліковані звуконаслідування передають послідовне, рівномірне повторення конкретного звука в загальному розумінні, не вказуючи при цьому на його додаткові відтінки: зміну якості звучання, його швидкості, темпу.

Таким чином, редупліковані форми оноματοпоетичних слів української мови, на відміну від парних звуконаслідувань, не виражають зміни якості звучання. Адже в даному випадку перший компонент структури вживається без будь-яких фонетичних змін. На нашу думку, слід зазначати, що саме в цьому полягає суттєва семантична розбіжність між подвоєнням та структурно-морфологічним елементом, що також передає повторення звука.

Нарівні з редуплікованими звучаннями, парні форми утворюють один з численних розрядів (типів) звуконаслідувальних слів.

Особливістю, завдяки якій парні оноματοпоетичні слова виділяються в окрему групу, виступає їх неоднорідність. Зазначені звуконаслідування передають, як і редупліковані корені, тривалість звучання, вказуючи при цьому на його неоднорідність. Ця семантична особливість виражається в зміні звукового складу

другого компонента парного оноματοпоетичного слова. Така фонетична деформація призводить і до зміни семантики всього сполучення.

Чергування анлаутних приголосних парних сполучень, а також поява додаткового приголосного у складі другого компонента, не залежно від того, вживаються дані елементи в мовленні самостійно чи ні, вказує на неоднорідність всього звучання. Таким чином, основи парних звуконаслідувальних слів української мови вказують на заміну одного звукового відтінку іншим.

Подібні пари являють собою сполучення близьких за значенням слів, тобто виражають звучання, що видається одним і тим же предметом – один і той же звук, але змінений за силою або гучністю. Наприклад: звуконаслідування *стук-грюк* порівняти з відповідним *тук-тук*. *Прийшов же я під віконце – тук, тук!* (Чубинський). Останнє звуконаслідувальне слово, що має редульковану структуру, вказує на рівномірно повторюване звучання – *стук у щось, по чомусь*. У першому випадку мова йде про звук стуку, але з іншим відтінком значення. Таким чином, у даному випадку ми говоримо не про монотонно повторюваний звук стуку, а про різні типи його звучання. Як доводить проведене дослідження, у парному звуконаслідувальному слові поєднується семантика двох близьких за значенням синонімічних слів, наприклад: *Стук-грюк в віконечко* (Сл. Грінченка).

Парні звуконаслідувальні слова мають однакову з редулькованими коренями складову структуру, утворюючи сполучення односкладових або двоскладових коренів. До їх структури входять переважно анлаутні та ауслаутні приголосні звуки. Винятки становлять звуконаслідування, що передають крики тварин та птахів, які мають у своєму складі як відкриті, так і закриті склади, наприклад: *бур-куку* – наслідування крику голуба, *у-ду-ду* – наслідування крику одуда. “*Куд-куд-да?*” – *питають розбуркані кури з горища; Прокинувся одуд, теж у пісню встраяв, перебиває хлопців: У-ду-ду! У-ду-ду* (Г.Тютюнник).

Аналіз структури оноματοпоетичних слів української мови довів, що двокомпонентних парних звуконаслідувальних слів у кількісному відношенні менше, ніж аналогічних редулькованих форм. Крім того, повтори можуть входити і до складу перших, наприклад: *стре-ке-ке* – наслідування крику сороки, *тра-ра-рі* – наслідування звукам співу. *Гей летіли журавлі то великі, то малі, сіли собі край землі, заспівали тра-ра-рі* (Сл. Грінченка).

До складу парних сполучень у більшості випадків входять корені та основи, що можуть виступати окремо, як самостійні лексичні одиниці, так і у формі повторів.

Як ми вже зазначали, оноματοпоетичні слова характеризуються значною довільністю мовця, тому в мовленні трапляються так звані разові звуконаслідування, ніде й ніким не засвідчені раніше. Зазначені звучання не мають стабільної семантики, а значить і нормативного використання. Зазначимо, що з часом подібні дублетні форми можуть ставати самостійними варіантами, наприклад: *бім-бом* – наслідування звучання дзвона. Пор.: *бім-бім* – наслідування дитячій забаві, коли діти пальцем торкаються нижньої губи (Сл. Грінченка). *Бом* – наслідування удару дзвона. *Бом, бом, бом!... на службу божу дзвонять* (Сл. Грінченка). До складу оноματοпоетичних слів даної структурної групи входять компоненти, перший з яких несе в собі лексичне значення, а другий виступає лише своєрідним його варіантом.

У складі парних звуконаслідувальних слів при зміні другого компонента може відбуватися: 1) зміна анлаутного (ауслатного) приголосного: *тринь-бринь, тинди-ринди*; 2) нарощення основи: *трах-тарарах, тень-телен*; 3) зміна інлаутного голосного основи: *тік-так, брунь-бринь*. Компоненти даного сполучення різняться між собою лише за складом голосного звука, приголосні у складі даних оноματοпоетичних слів залишаються незмінними.

У складі парних звуконаслідувальних слів може відбуватися зміна анлаутного та інлаутного звуків одночасно, наприклад: *кахи-бухи*. Даний факт, на нашу думку, пояснюється першорядною позицією приголосних у складі звуконаслідувальних слів порівняно з нестійкою та другорядною роллю голосних.

Але у випадках, коли необхідно відтворити порядок чергування образів, значення звуконаслідувального слова при перестановці компонентів може змінюватись, у складі таких оноματοпоетичних слів зміна компонентів не можлива. Перестановка компонентів не можлива також у випадку, коли другий елемент звуконаслідування виступає фонетичним варіантом першого (тобто мова йдеться про нерівнозначні елементи сполучення).

Проведене дослідження дозволило зробити такі **висновки**: в українській мові представлена широка система структурних типів та груп звуконаслідувальних слів. Нами виділено у їх складі три численні структурні типи та дев'ять груп. **Актуальність** пропонованого матеріалу визначається проблемним характером даної

теми та необхідністю комплексного дослідження явища ономотопеї в цілому.

¹Rauhut F. Probleme der Onomatopoeie // Volkstum u kultur der Romanen. – 1928; ²Мацько Л.І. Інтер`єктиви в українській мові. – К., 1985; ³Возний Т.М. Словотвір дієслів в українській мові в порівнянні з російською та білоруською мовами. – Львів: Висш. шк., 1981; ⁴Карпіловська Є.А. Особливості семантики дієслів звучання в сучасній українській літературній мові // Структура і семантика мовних одиниць. – К., 1985. – С. 45-50.

ТЕОРІЯ СЛОВА І ЗНАЧЕННЯ В СИСТЕМІ І КОНТЕКСТІ

*Ю.Б. Дядищева-Росовецька, канд. філол. наук,
С. К. Росовецький, канд. філол. наук*

АПОСТРОФА В ПОЕЗІЇ ШЕВЧЕНКА: НА МАТЕРІАЛІ ПОЕЗІЇ "НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ"

*Аналізуються лінгвостилістичні аспекти використання
апострофи в поетичному тексті.*

*Are analyzed linguistic and stylistic aspect i of use an apostrophe
in the poetic text.*

Тема пропонованої статті передбачає погляд на таке маловивчене явище, як апострофа в поезії Т. Шевченка, з двох основних наукових перспектив, сучасної риторики та лінгвостилістики.

Німецький теоретик риторики Г. Лаусберг, найбільший авторитет у цій галузі, виходячи з міркувань Квінтіліана й Фортуната, зазначає, що апострофа (αποστροφή) "є "відволіканням себе" від звичлої аудиторії (суддів < ... >) і скеруванням оповіді до іншого, відмінного слухача, обраного промовцем через захоплення зненацька. Прийом цей викликає в попередньої аудиторії емотивну реакцію < ... >, оскільки виражає він із боку промовця патос < ... >, який у звичайних умовах не можна й уявити собі між промовцем і аудиторією. Апострофа є, сказати б, емоційним рефлексом розпачу з боку промовця. Як потенційний, другий об'єкт звертання (auditorium) для апострофи виступають: супротивник у суді; неприсутні особи, живі або мертві; речі, ідеї (вітчизна, права, рани тощо)"¹.

Зрозуміло, що класична риторика орієнтована була на найбільшу ефективність промови, її вплив на реальних, конкретних слухачів під час судового процесу. Оказіональність промови, неможливість виправлення й корекції усного тексту її, з одного боку, та реальна багатоваріантність результатів конкретного використання цього прийому робить із такого використання своєрідний ментифакт²: воно проектує певні можливості, які можуть і здійснитися, і ні. Коли такі можливості у внутрішньому "художньому часі" використання апострофи оратором становлять аспект майбутнього, то під час його реального використання діяла й згадана

певна психологічна "передісторія", своєрідне внутрішнє минуле: оратор був "захоплений зненацька" – неочікуваним випадом промовця-супротивника, якоюсь відомістю, отриманою ним, показанням свідка тощо.

Здавалося б, перенесення поняття апострофи у сферу спостережень над літературним текстом знищують весь отой психологічний шлейф, що з'являвся під час використання його в реальній судовій практиці. Обмірковуючи впливаючу звідси культурологічну ситуацію, Г. Лаусберг, зокрема, зазначає: "У літературі, призначеної для читання, звертання до читача, хоч і належить він до звичлої аудиторії < ... >, містить ефект апострофи, оскільки є вона тут чимось незвичайним, до того ж обирає зацікавленого читача з анонімної маси реципієнтів, а тому уникає явища анонімності читацького вибору"³. Можна зрозуміти, й чому теоретики літератури безжально редукують риторичне розуміння апострофи. Так, В. Лесин, О. Пулинець визначають апострофу як "звертання до відсутньої особи, як до присутньої, до мертвого, як до живого, до предмета, як до людини"⁴. Але ж тут у підтексті залишаються певні конвенції між письменником і читачем, які за такої літературознавчої інтерпретації явища апострофи доводиться враховувати.

По-перше, якість "звертання до відсутньої особи, як до присутньої" у творі художньої літератури виглядає просто безглуздом – аж поки ми не домовимося, про що саме йдеться. Адже для читача будь-яка особа, що про неї він читає в тексті, є "відсутньою" в конкретній ситуації читання. Водночас у словесному тексті твору "присутня" будь-яка особа, що отримала в ньому словесну маніфестацію. Ситуація прояснюється, коли існує певна конвенція стосовно явища "відсутності" та "присутності" чогось або когось у тексті. Але тут виникає проблема автора і/або відправника тексту. Справді, хто є ним стосовно поезії "На вічну пам'ять Котляревському"? Читачі ХІХ ст. були переконані, що сам письменник, Тарас Григорович Шевченко. Між тим уже в ХVІІІ ст. з'явилися перші усвідомлення різниці між автором і живою людиною, що написала твір: зокрема А. Кантемир зриває маску з лірика, що у віршах умирає від кохання, а в житті спокійно їсть, спить і "відро випиває". Коли ж романтизм виробив більш життєподібний та водночас "щирий" образ поета-лірика, і читачі повернулися до ототожнення автора з письменником. У ХХ ст. поступово виробилася концепція "ліричного героя", у найбільш розвиненій та теоретичній

формі репрезентована працями російських літературознавців Б. О. Кормана⁵ і Л. Гінзбург⁶, то в зоні впливу російської філології вислови на зразок "У вірші Пушкін закликає..." стали тепер просто неможливі. Натомість на Заході дуже популярні ідеї Р. Барта, висунутих у низці розвідок, зокрема, в есе "Смерть автора" (1980). Основна ідея есе – зникнення в сучасній культурі "Автора-Бога" і поява на його місці власне суб'єкта письма – "скриптора", що "народжується водночас із текстом. Він не має ніякого буття перед і поза письмом..."⁷. Ідеї ці тоді носилися в повітрі. Так само і М. Фуко у лекції 1969 р. прийшов до висновку, що з певного погляду "автор має стертися або бути стертим на користь форм, притаманним дискурсам"⁸. І хоч Р. Барт кілька разів підкреслює, що мова йде лише про сучасну ситуацію ("нині текст створюється і читається таким чином, що автор на всіх його рівнях усувається"), часова невизначеність отієї "сучасності" призводить до того, що послідовники вченого серед дослідників інтертекстуальності намагаються позбутися категорії автора взагалі, замінюючи її, як це робить М. Ріфатер, інтерпретантом, тобто імперсональним механізмом перекодування знаків, або "прихованою присутністю системи знаків, які опосередковують віднесення тексту до свого інтертексту"⁹.

У нашому випадку слід, мабуть, триматися ближче конкретної своєрідності авторства в Шевченковій поезії. У семантичній структурі вірша "На вічну пам'ять Котляревському" опозиція присутній/неприсутній виникає на кількох рівнях. На рівні словесно-текстуальному Котляревський, як зазначалося, "присутній" безумовно, а ось автор – імпліцитно: він ховається за особовими формами дієслів, а ім'я його, на відміну від адресанта поезії, названо лише на обкладинці видання. На рівні ейдологічному вона відбиває взаємодію двох умовних образів – "ліричного героя" (з погляду читача XIX ст. – самого молодого Шевченка) і романтичного образу Котляревського, обидва вони "присутні" в тексті. На рівні креативно-інформаційному, або відтворення якоїсь знов-таки умовної ситуації виникнення-і-відправки тексту поезії, читач має уявити собі, що поет-адресант створює текст, а адресат Котляревський при цьому "неприсутній". Тож звертання адресанта безпосередньо, методом природної комунікації¹⁰ є неможливим, виникає умовна ситуація звертання до "неприсутньої особи" (Г. Лаусберг), тобто власне апострофа.

І хоч створений адресантом текст (написаний від руки, згодом надрукований) готовий до відправки його адресату класичним способом штучної комунікації (К. В. Чистов), отримання його адресатом знов-таки неможливо. Адже Котляревський помер, і ми констатуємо в поезії ще один випадок апострофи – звертання до "неприсутньої особи", яка має дуже поважний привід для неприсутності: вона померла.

У цьому останньому аспекті Шевченкова апострофа в цій поезії виглядає досить своєрідною. Щоб оцінити цю своєрідність, повернемося спочатку до ситуації відправлення тексту. Де вона відбувається? Здавалося, там де працює поет – за письмовим столом, і в Петербурзі, де Шевченко на час написання поезії (1838) перебував. Але більшу частину тексту поезії (68 рядків із 112) займає романтичний український пейзаж і картини національного побуту, причому поет змальовує себе ніби усередині зображеного:

Сонце грає, вітер віє,
З поля на долину,
Над водою гне з вербою
Червону калину...
Отак гляну та згадаю... ¹¹

Отже, художній простір не лише зображеного в поезії, але й той, в якому можливо реконструювати обставини створення поезії, підкреслено умовний. Далі, поет звертається до славнозвісного попередника з таким проханням:

Праведная душе, прийми мою мову,
Не мудру, та щиру, прийми, привітай.
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене, хоть на одно слово,
Та про Україну мені заспівай.

Нагадаємо, що старий поет уже помер. Про це сказано в заголовку ("На вічну пам'ять Котляревському") і знов-таки не прямо, метафорично в тексті поезії: "Замовк, неборака, сиротами кинув..."; окрім того, для розповіді про його діяльність застосовано дієслова в минулому часі ("щебетав", "витає", "водив"). Як може він, мертвий, "прийняти" й "привітати" творчість молодого поета? Як може "заспівати" йому про Україну? За цих умов, щоб звернутися до мертвого поета та ще вимагати від нього певної реакції, тобто створити неймовірну в реальному житті комунікативну ситуацію, Шевченко будує семантичну конструкцію, яка стає можливою за умов апперцепційної її підтримки читачем щонайменше на трьох

рівнях традиційного розуміння тексту. Перший – мовний, граматичний. Опозиція живий/неживий в українській мові не отримує якогось формального розмежування (артикль абощо), тому й Шевченкові не довелося додатково обігрувати відповідні формальні ознаки. Другий – уснопоетичний. Читач, на якого розраховував Шевченко, обов'язково чув голосіння, в яких звертання до мертвого, як до живого, а інколи й з проханням "прилинуги" були традиційним прийомом. Третій рівень – народно-релігійний. Справді, звертання "Праведная душе!" чи не свідчить, що молодий Шевченко поділяв поширене серед українців уявлення про особливу активність душі людини в перші 40 днів по її смерті, коли вона "ще не встигла помандрувати на той світ" ¹²?

Але особливий, надприродний характер образу Котляревського в цій поезії полягає не лише в сакральних особливостях його "співу", і не лише в тому, що ліричний герой Шевченка запрошує до себе його, покійного, душу. Котляревський "не вмере", його названо "батьком", він буде "панувати, Поки живуть люди..." Але ж у такий спосіб "панує" Бог, його ж звать "батьком" – і все це підкреслює, що померлий автор "Енеїди" виступає в цій поезії Шевченка як істота сакральна. Тут втілено дуже давню, архаїчну традицію. Ще Платон у діалозі "Іон" наводить думку Сократа, що поети не брешуть, коли прирівнюють себе до Зевсові присвячених бджіл: "і правду говорять. Тому що легка істота поет і крилата, й священна, і творити він здатний не раніше, ніж стане богонатхненним..." ¹³.

Справді, І. П. Котляревського змальовано тими ж фарбами, що в давнину Орфея: він прирівнюється до "соловейка", спів якого змушує заплакати навіть "лютого злодія", славний полтавчанин теж "отак щебетав", а тепер

сиротами кинув

І гори, і море, де перше витав.

Якщо в цій метафоричній картині "і гори, і море" названо "сиротами" (раніше поет-"соловейко" так само, "сиротою", "кинув дуброви"), це означає, що перед нами риторичний прийом персоніфікації, за якого про неістоти кажуть як про істот (нагадаємо, що існує й тип апострофи, за якого, немов до живих, звертаються до речей). Нагадаємо, що в українській мові "назви істот і неістот мають деякі відмінності у грамат.[атичному] оформленні", ¹⁴ і коли б гори та море справді "ожили", то поет мав би застосувати форму "гір". Але цього не сталося, бо "оживлення" гір, їх персоніфікація – ці чарівні

перетворення відбуваються в поезії на рівні "надграматичному", рівні особливої, поетичної семантики.

Коли Котляревський за кілька рядків називається "батьком", виходить, що він є батьком і "гір", і "моря", а це можливо лише в тому випадку, якщо він сам їх і сотворив – як художник, адже далі йдуть алюзії на "Енеїду":

...де перше витав,
Де ватагу пройдисвіта
Водив за собою, –
Все осталося, все сумує,
Як руїни Трої.

Отже, те, що створив поет-деміург, і навіть той умовний світ козацької античності, серед якої змусив діяти "пройдисвіта" Енея, – воно все не лише "осталося", але й "сумує" – нова персоніфікація, за якою створений Котляревським художній світ, тобто певний комплекс "ідей" (Г. Лаусберг) оживає, тобто переходить із неістот до істот. У даному випадку закони української мови не передбачають якихось формальних відмінностей, протиставлення істот / неістотам виступає, коли скористатися виразом В. А. Виноградової, як "прихована категорія"¹⁵, але перекладачі поезії французькою, узбецькою, угорською, арабською мовами опиняються тут перед питанням, чи позначати формально в еквіваленті отого "все", що йдеться про своєрідну істоту.

Коли в риторичі як основна змістова й заразом маркуюча особливість апострофи виступає *звертання* до незвичного об'єкта і тому вона розглядається як вужчий випадок метабази¹⁶, то з погляду лінгвостилістики, де комунікативна ситуація, важлива для риторики, набуває, у кращому випадку, другорядного значення, ніщо не заважає перенести семантичний наголос на *незвичність* об'єкта звертання. Тоді, виходячи з того, що незвичне називання об'єкта, його апеляція, є певною послабленою формою звертання до нього, можна стверджувати, що в поезії "На вічну пам'ять Котляревському" власне апострофи та персоніфікації утворюють певну ієрархію, де апострофи належать до вершинного визначального рівня поетики твору, а семантично залежні від них персоніфікації – нижчий, і до речі, не такий помітний для читача, як спеціально розраховані на ефект несподіванки апострофи. Остання обставина свідчить, що й у писемному тексті апострофи зберігають щось посутнє із свого усного ораторського минулого.

Насамкінець зауважимо, що немає жодних підстав розглядати застосування Шевченком у цьому вірші риторичного прийому апострофи як наслідок його вивчення якоїсь теоретичної риторики. Цей прийом він запозичує зі скарбниці української усної традиції, ораторській, риторичний компонент якої потребує уважного вивчення. Не слід і обмежувати використання в лінгвостилістиці понятійного апарату теоретичної риторики – адже юридичне минуле останньої не має суттєвого значення, адже і судові промови, і народне красномовство, і риторичні прийоми в поезії – фольклорній і літературній – мають одне джерело, а саме невичерпну стихію живого народного мовлення.

¹ Lausberg H. Retoryka literacka: Podstawy wiedzy o literaturze / Pzrel. A. Gorzkowski. – Bydgoszcz, 2002. – S. 420. ² Див.: Маранда П., Кёнгас-Маранда Э. Структурные модели в фольклоре // Зарубежные исследования по семиотике фольклора / Пер. Т. В. Цивьян. – М., 1985. – С. 194. ³ Lausberg H. Retoryka literacka. – S. 420. ⁴ Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. – К., 1971. – С. 39. ⁵ Корман Б. О. Лирика и реализм. – Иркутск, 1986. ⁶ Гинзбург Лидия. О литературном герое. – Ленинград, 1979. ⁷ Барт Ролан. Смерть автора // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. – М., 2001. – 2 CD. ⁸ Фуко Мишель. Что такое автор? // Фуко Мишель. Воля к истине: По ту сторону знания, власти и сексуальности. – М., 1996. – С. 182. ⁹ Riffaterre M. La trace de l'intertexte // La Pensée. – 1980. – Octobre. – P. 9. ¹⁰ Про розрізнення "природного" і "штучного" способів передавання інформації див.: Чистов К. В. Специфика фольклора в свете теории информации // Типологические исследования по фольклору. – М., 1975. – С. 26–43. ¹¹ Шевченко Тарас. Повне зібр. тв. у 12-ти т. – К., 2001. – Т. 1. – С. 89. Далі текст поезії (с. 89–91) цитуємо за цим виданням. ¹² Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Пер. с нем. К. Д. Цивиной. – М., 1991. – С. 345. ¹³ Творения Платона / Пер. с греч. В. Соловьева. – М., 1899. – Т. 1. – С. 165. ¹⁴ Жовтобрюх М. А. Істот і неістот категорія // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – С. 223. ¹⁵ Виноградова В. А. Одушевленности-неодушевленности категория // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 342. ¹⁶ Lausberg H. Retoryka literacka. – С. 421, 848–849.

ДО ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ЯВИЩ НЕОДНОЗНАЧНОСТІ

У статті розглядаються визначення неоднозначностей: повні лексичні омоніми та полісеми. На основі аналізу існуючих визначень, аналізу функціонування мозку проводиться синтез визначень повних лексичних омонімів та полісемів з позиції сучасної лексикології та теорії інформації для подальшого їх використання.

The ambiguity determinations (complete lexical homonyms and polysemantic words) are researched in the article. Synthesis of complete lexical homonyms and polysemantic words definitions is discussed from the point of view of the modern lexicology and the information theory for the next use.

Центральною проблемою лексикології є проблема слова, і однією із її головних складових є проблема багатьох інформаційних значень одного і того ж акустично-графічного коду (АГК) інформації – слова. При прояві загальної інформаційної неоднозначності виділяється ще й проблема існування омонімічної неоднозначності та полісемантичної неоднозначності.

Для вирішення цієї проблеми як у наукових, так і у практичних задачах необхідно проводити розмежування цих проявів омонімії та полісемії.

Багато проблем у теорії неоднозначності породжено наявністю багатьох неповних і неоднозначних визначень її складових, тому для визначення критеріїв розмежування та алгоритмів їх використання необхідно мати повне і однозначне визначення явищ повної лексичної омонімії (ПЛО) та полісемії (П).

Питання розмежування неповних лексичних омонімів і полісемів не є актуальним, тому що приналежність до різних частин мови, а, як наслідок, різні парадигми та засоби словотворення, і є одним із простих критеріїв їх розмежування.

Одним із перших визначень омонімії було визначення Ш. Баллі, який називає омонімами два слова, що мають тотожні, які означають, та різні, які означаються¹ ...

Георгій Конинський писав про наявність “рівнозначного терміна, який одним словом позначає багато, але з різним змістом”².

Це визначення неоднозначності взагалі, а не визначення омонімії. Нічого не сказано про ПЛО, тому що не вказано, що ця “рівнозначність” притаманна всім формам АГК.

Визначення І.А.Бодуена де Куртене – “Омонім (гр.) – слово, яке має з іншим однакову вимову, але різне значення”³ – не містить натяку на однаковість графічного коду, не вміщує в себе визначення ПЛО, в ньому не вказано на – однаковість форм АГК.

У визначенні омонімів, як слів, що мають однаковий звуковий склад, але відмінні, цілком самостійні за своїм значенням^{4, 5}, немає натяку на однаковість графічного коду та на критерії, за якими визначається “цілковита самостійність”, нічого не сказано про однаковість форм.

Найбільш влучним, на наш погляд, є визначення Шмельова Д.М. “Омоніми – це слова, що збігаються за звучанням, однакові за своєю формою, але значення яких не зв’язані одне з одним. Тобто вони не містять ніяких спільних елементів змісту, ніяких спільних семантичних особливостей”⁶. Але це визначення не містить натяку на збіг парадигм (для ПЛО), не має вказівки на конкретний часовий період (можливо, в якийсь часовий період вони були зв’язані), немає визначення “зв’язаності значень”.

Ці визначення часткові, неповні і неоднозначні. Вони не можуть бути загальноприйнятими визначеннями як омонімів взагалі, так і визначеннями ПЛО.

Вивчення наукових робіт з дослідження явища омонімії та власне дослідження самого явища приводять автора до необхідності формулювання (створення) визначення явища омонімії, яке б було повне та однозначне і узагальнене за відомими визначеннями.

Таке визначення має бути ще й актуальним в інформатизації суспільства: формування, формулювання, передача та збереження інформації за допомогою автоматизованих технічних систем. І в цей час стає актуальним приводити всі філологічні технології до реалій новітнього етапу розвитку суспільної і міжсуспільної інформаційних технологій⁷.

В контексті визначеного автор вважає більш оптимальним таке визначення ПЛО:

ПЛО (повні лексичні омоніми) – це інформаційні масиви (об’єкти), які мають тотожний акустично-графічний код (АГК) у всіх своїх формах і мають повну відмінність в інформаційній наповненості по суті інформації, яка передається чи зберігається у конкретний часовий період, де:

- інформаційний масив (об'єкт) – це інформація, яку передають або зберігають у вигляді кодів. Слово являється суб'єктом цього визначення;

- інформація – це визначений об'єм узгоджених понять, знань і даних, які відображають властивості та стани об'єктів та явищ об'єктивного світу в природній, соціальній та штучно зроблених системах (у тому числі і абстрактних) у часових і просторових координатах і відображених та створених процесом мислення у людських суб'єктивних свідомостях.

Визначення понять інформаційного масиву та інформації зроблені за результатами вивчення цих понять^{8,9}.

Наведене визначення ПЛО не конфліктує за своєю суттю з основним масивом визначень, що містяться в існуючій літературі, воно є найбільш повне та однозначне.

Існують думки, що явища неоднозначності виникають через обмеженість об'єму пам'яті людини за час її життя при найактивнішому набиранню інформації. Але, на думку вчених з теорії мозку, границя обмеження об'єму пам'яті людини не може бути досягнута. Це пояснюється:

по-перше, обмеженістю кількості понять об'єктивного світу, їх зв'язків та взаємодій – не більш кількох мільйонів, а в 1 мм³ зони мозку постійної пам'яті може бути номіналізовано більш 1 млрд. образів, знаків, понять. При цьому об'єм цієї зони постійної пам'яті більше 100 000 мм³, тобто говорити про недостатність об'єму пам'яті людини немає підстав;

по-друге, спроможністю мозку збільшувати цей об'єм у процесі зростання кількості інформації. Тобто, чим більше кількість і більше швидкість сприймання інформації (формування та формулювання), тим швидше і більше зростає відповідальна за пам'ять мозкова речовина.

Таким чином, висновок деяких авторів про економію пам'яті не зовсім коректний.

Велику допомогу в розумінні цих питань дало вивчення робіт теорії та мови мозку таких авторів, як К. Прибрам¹⁰, Bronowski J.¹¹, Jakobson R.¹².

У цих працях наведена науково обґрунтована найбільш вірогідна модель комунікативності та пам'яті у функціонуванні мозку людини.

Згідно з цією моделлю процеси мислення, короткострокова (оперативна) та постійна пам'яті функціонально виконуються в різних частинах мозку.

При цьому процеси оперативної пам'яті та мислення в більшості є електро-потенціальними без суттєвої довгострокової зміни біохімічного стану зон мозку. А процеси постійної пам'яті є біохімічними зі зміною (дорощуванням та перегрупуванням) атомів та молекул, для чого необхідні великі енергетичні затрати, час та повторюваність команд на такі зміни. Останнє є дуже необхідним явищем, яке захищає мозок від лавинно-подібних змін в його структурі через великий потік вхідної інформації через органи чуття, яка в основному не є необхідною для функціонування організму людини.

Постійна (молекулярна) пам'ять виконує функцію номіналізації – утворення Образів від Знаків існуючих об'єктів (іменники), утворення Образів дій об'єктів (дієслова), утворення Образів існуючих ознак об'єктів (прикметники) і т. інш.

Процес номіналізації проходить послідовно у часі і в своїй предикації. І кожен новий претендент на номіналізацію, перш, ніж бути номіналізованим у пам'ять, проходить кореляційну перевірку на наявність чого-небудь і в якомусь ступені подібного, номіналізованого раніше у часі.

З великим ступенем ймовірності вчені приходять до висновку, що у випадку позитивного кореляційного відгуку другий претендент не номіналізується, а номіналізуються лише варіант його відхилення від першого і деякі його предикаційні зв'язки.

Таким чином, весь корелюючий за суттю Знаку об'єм понять у молекулярних образах групується разом.

Це відповідає всім основним законам фізики про номіналізацію енергії і т. інш., тому що молекулярна система першого образу вже активізована (збуджена) при кореляційному пошуку збуджуючим потенціалом – для внесення доповнень потрібно менше енергії, часу та кількості атомів зростання (або перерозподілу), ніж для запису нового образу.

У випадку кореляції, наближеної до одиниці, виникає зв'язана багатозначність (у тому числі, полісемія) Образів молекулярної пам'яті.

Базовою системою доказів цього є серії одночасних біофізичних і лінгвістичних експериментів, пов'язаних із

дослідженнями процесів вилучення інформації з постійної пам'яті людини.

Процес вилучення може відбуватися двома шляхами: безпосередньо впізнаванням Знаків або їх пригадуванням.

Впізнавання передбачає накладання вхідного сигналу (Знака) на Образ, який зберігається у довготривалій пам'яті. У випадку пізнавання Образу повного його пошуку у об'ємі пам'яті не відбувається – відповідне відшукується дуже швидко засобом кореляції між фронтом електропотенційної хвилі, яка виникає від вхідного Знаку, й електропотенційним полем молекулярного об'єму пам'яті, в якому є інформація – Образ цього Знаку. Таким чином, збудженню, у якійсь мірі, підлягає весь молекулярний “куш” інформації Образів, записаний раніше подібними (полісемантичними) Знаками. Тобто, збуджуючи мозок одним Знаком або його частиною (що дуже важливо), ми отримуємо відгук деякої кількості Образів та їх комбінацій, споріднених збуджуючому.

Біофізичні дослідження показали, що кореляція пізнавання послідовностей полісемантичних Знаків є більш швидким процесом, ніж пізнавання послідовності неполісемантичних Знаків; перше відбувається в одній мікрзоні мозку, а друге – в різних.

Тобто, явище полісемії в мові є об'єктивним необхідним проявом функціонування мозку людини, для якого більш вигідна наявність багатозначності у мові.

Мозку “вигідніше” утворити біохімічно нову контекстову “прикрасу” поняття, ніж біохімічним процесом утворити новий молекулярний Образ цього поняття з цією “прикрасою”. Це і є об'єктивна та основна реалія виникнення полісемантизму у мові комунікативності та мислення людини.

Згідно з вищевикладеним та сучасною термінологією комунікативного процесу, не дуже відхиляючись від прийнятої лінгвістами термінології, можна сформулювати наступне визначення полісемів:

Полісеми – це інформаційні масиви, які мають тотожній акустично-графічний код у всіх своїх формах і характеризуються існуванням об'єму інформаційного пересікання, в якому є спільний семантичний (інформаційний) компонент, частини основного інформаційного значення якого переносяться на інформаційні масиви (полісеми) у конкретний часовий період.

Зіставимо це визначення з п'ятьма основними існуючими на предмет повноти та однозначності нашого визначення та відсутності суттєвих суперечностей між ними.

Перше визначення багатозначності було зроблено Мішелем Бреалем у його роботі “Нариси по семантиці”, де він писав : “По мірі того, як слову надають нові значення, воно ніби-то розмножується і виробляє нові одиниці, подібні за формою, але відмінні за змістом. Ми будемо називати це своєрідне розмноження полісемією”¹³.

В Енциклопедії української мови подається наступне визначення: “Полісемія – багатозначність – це наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох і більше значень, тобто віднесеність її щодо двох чи більше об'єктів пізнання”¹⁴.

В Енциклопедії російської мови полісемією називають “наявність у одиниці мови більш одного значення, між якими існує семантичний зв'язок, що дає можливість вважати їх значеннями одного і того ж слова”¹⁵.

Апресян Ю.Д. доводить та інтерпретує полісемію на семантичному рівні як різницю у значеннях . “Сутність полісемії полягає в тому, що одне звучання передає декілька значень слова, а у тому, що в межах одного слова, як і в лексичній системі мови, формальним розмежуванням відповідають різниці у змісті”¹⁶.

За працями таких філологів, як Смирницький А.М., Виноградов В.В., Шмельов Д.Н., Шрам, Нікітін М.В., Schmidt, Wenreich, можна скласти сучасне визначення полісемії. Полісемія – властивість саме одного слова мати декілька лексико-семантичних варіантів, тобто мати декілька значень, які асоціативно зв'язані між собою і створюють складну семантичну єдність, елементи якої за тими чи іншими ознаками виявляються близькими один до одного.

У цих визначеннях слово має багато значень (варіантів значень, ЛСВ), і це – логічна некоректність. Бо основним у визначенні слова є позначення елементів дійсності, позначення поняття, тобто значення.

У розумінні вищенаведеного ми б відкорегували всі ці визначення (крім 13) таким чином: при полісемії інформаційна база (об'єм) одного слова має здатність (потенціал) актуалізувати контекстом різні значення, які створюють семантичну єдність, елементи якої пов'язані між собою.

Крім описаної некоректності у визначеннях^{12,13,14,15} немає часової віднесеності полісемантизму. Ці визначення не дають змоги для диференціації ПЛЮ та полісемів у “граничних зонах” їх значень.

З урахуванням нашої коректури визначень^{12,13,14,15} вони не “конфліктують” з нашим визначенням полісема.

Визначення (ПЛО та полісема) діалектично пов'язані між собою і разом являють загальне визначення неоднозначних ПЛО та полісемантичних слів. Ці визначення дозволяють проводити диференціацію ПЛО та полісемантичних слів граничних та перехідних станах і становлять базу для створення оптимального критерію розмежування ПЛО та полісемантичних слів.

Ці визначення (ПЛО та полісема) , на наш погляд, не вступають у конфлікт із загальноприйнятими, є найбільш коректними та достатніми для подальшої розробки критеріїв розмежування неоднозначних слів та алгоритмів їх використання.

¹Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955.– С. 189; ²Конинский Г. Мала Логіка: Філософські твори, т.1, – К., 1990. – С.68; ³Брокгауз .А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб.,1904. – Т. 81, ст “Языкознание” (автор Бодуэн де Куртене) – С. 937; ⁴Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К., 1955, – С. 40; ⁵Олійник І.С. Слово в лексичній системі української мови. // СУЛІМ. Лексика і фразеологія. – К, 1973. – С.45; ⁶Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика. – М., 1977. – С. 77-78; ⁷Шенон К. Работы по теории информации и кибернетике, – М., 1963; ⁸Физическая энциклопедия. – М., 1990; ⁹Колмогоров А.Н. Информация. БСЭ – Изд. 2, – Т. 51, – М., 1948; ¹⁰Прибрам К. Языки мозга. – Л., 1975; ¹¹Bronowski J. Human and animal languages, В: To Honor Roman Jakobson: Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday – vol I, – Paris, – 1967; ¹²Jakobson R. Linguistic types of Aphasia // В: Carterette E.S. (ed.) Brain Function, vol III, Speech, Language and Communication Berkeley and Los Angeles, University of California Press, – 1966; ¹³Bréal M. Éssai de sémantique. – 7-е éd. Paris, 1924. – Ch. XIV: La Polysémie, – P. 143-144; ¹⁴Українська мова. Енциклопедія, – К., 2000; ¹⁵Русский язык: Энциклопедия. – М., 1979. – С. 216; ¹⁶Апресян Ю.Д. О понятиях и методах структурной лексикологии. // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1969. – С. 143.

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ СТАТУС НЕОЛОГІЗМІВ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

У статті досліджується сутність неологізації в контексті сучасного наукового знання.

In the article the nature of operation of neologisms in a context of modern scientific knowledge is studied.

Сучасна лінгвістика відбиває пошукові тенденції новітньої науки, для якої характерною є переорієнтація з аналізу *станів* на аналіз *процесів*.

Апробовані мовознавством емпірично зорієнтовані методології, спрямовані на опис, систематизацію мовних фактів, констатацію їх лінгво-диференційних ознак і встановлення типових лексико-семантичних відношень у парадигмі не дають змоги відповісти на питання, пов'язані з комунікативною природою слова, що зумовлює його оказіональність і функціональну варіативність.

З цієї причини лінгвістика ХХ ст. формулює численні теоретичні моделі наукової інтерпретації функціональної динаміки слова: породжуюча граматику Н.Хомського, сформульована як вирахування, задане алфавітом символів, початковими “словами” і правилами, що дозволяють виводити нові “слова” з уже відомих; функціоналізм Празької лінгвістичної школи з акцентованою ідеєю щодо взаємозалежності “даного – нового” в мовній комунікативній свідомості; психолінгвістична теорія Л.Виготського, яка спирається на тезу “здійснення думки у слові”, тобто породження слова / тексту відповідно до заданого смислу та ін.

Засадничі ідеї функціоналізму, представлені у працях М.Мартіне, Ф. де Соссюра, Ш.Баллі продуктивно розвиваються й інтерпретуються сучасними слов'янськими дослідниками Р.Якобсоном, В.Матезіусом, Б.Гавранеком, Н.Аругюновою, М.Кожиною, К.Кожевниковою, Т.Винокур, Г.Солгаником, А.Вежицькою та ін., в українському мовознавстві – В.Русанівським, С.Єрмоленко, М.Пилинським, Л.Лисиченко, К.Городенською, А.Загнітком, Л.Шевченко, О.Нікою та ін.

Науковці справедливо твердять, що в сучасному науковому доведенні не можна, по-перше, вилучити з контексту лінгвістичної теорії поняття “трансформації”, “глибинної структури”, і вже тим

більше такі глобальні поняття, як *competence* і *performance* і, по-друге, не мудруючи лукаво, перенести їх без уточнення методологічних засад у план емпірії¹. На думку Н.Хомського, це “було б спокусливо, але абсолютно абсурдно”². Аргумент абсурдності полягає, з погляду коментаторів Н.Хомського, в експлікації формально представленої теорії у сферу емпіричних аналогів без необхідного доведення, коли лише з’ясовуються можливості взаємодії теорії та емпірії.

Однак зауважимо: за умови логічного обґрунтування цілісності наукового підходу ідеї функціоналізму (з проекцією сучасного психоаналізу на зазначені *competence* і *performance*) реально співвідносяться з «емпіричними аналогами» (за термінологією Р.Фрумкіної) в лінгвістичному аналізі. Досвід європейської гуманітарної науки, зокрема розвитку теорій М.Фуко, Ж.Делеза, Ж.Лакана, М.Дерріда та ін., свідчить: соссюрівська мотивація знакової формули *s/S*, інтерпретована модерними теоріями пошуку співвіднесеності артикульованого і несвідомого (підсвідомого) має тенденцію до кореляції концептуальних теорій і фактології.

Функціональний статус слова належить до перспективних проблем і актуальних аспектів мовознавства, тому що визначає реальне життя мовної одиниці, її комунікативні можливості, здатність до формування динамічної парадигматики, визначеної текстовими характеристиками. Як модель лінгвістичного аналізу, принцип функціоналізму “дозволяє адекватно представити корелятивні взаємозалежності “даного – нового”, визначити реальну комунікативну ієрархію мовних одиниць у тексті як закономірного і спорадичного, центру і периферії, активу і пасиву. Функціональний аналіз мотивує фактологічно теоретичний постулат про діалектичну взаємозалежність мови і мислення...”³, репрезентативність у мовних знаках інтелектуальних досягнень людини.

Проблематичним з погляду аналізу функціональної специфіки мовної одиниці є нечітке окреслення дефініції функції, що призводить до понятійної поліваріантності терміну, розширює значення категорії “функція” до лінгвістичного універсуму. Зауважимо в цьому контексті на неоднозначному розумінні функції лінгвістами: як нетермінологічного поняття, що використовується в ролі аналога понятійної заміни до характеристики сутностей граматичних одиниць у структурі, зокрема функцій форми і флексії, підмета чи додатка та ін. (за Г.Паулем, О.Потебнею)⁴, функції як

значення форми чи конструкції, або позиційної ролі в конструкції (за Л.Блумфілдом)⁵; функції як регулятивної категорії структурного синтаксису і далі – функціональної лінгвістики.

Як зауважує Л.Шевченко, “на відміну від глоссематичного структуралізму Л.Єльмслева і дескриптивного аналізу Ф.Боаса, функціональна лінгвістика спирається на структурне розуміння мови, але не як самодостатньої, зрегульованої специфічними законами і обов’язковою для певного колективу системи знаків. Знак, як впливає з концептів функціональної лінгвістики,... є мовним корелятом позамовної дійсності, без якої він позбавлений як сенсу, так і права на існування”⁶. Тому функціональна природа слова пов’язана з системою виразових засобів, підпорядкованих екстралінгвально визначеній меті.

Паралельно існує традиція зосередження уваги дослідників на результатах функціонування мови – “хронології і поступальних трансформаціях мовних фактів, а не їх системно-еволюційних вимірах”⁷, на що у різних дослідницьких ситуаціях вказували Г.Кустова, У.Лабов, Ю.Марков, К.Блер, Ю.Степанов, Л.Шевченко, М.Пещак та ін.

У контексті названих проблем переосмислення потребує функціональний статус неологізмів – парадигмально структурованої та комунікативно стратифікованої як нові слова / значення групи лексики. Пошук методів об’єктивного опису мови, таких, що мають емпіричну доведеність, характерний для лінгвістики 50-60 рр., зумовив домінанту аналізу їх значень передусім через форму. Дериватологічні підходи і методи переважають і в сучасних роботах, присвячених процесам семантичного творення слова⁸.

На нашу думку, неологізм із погляду функціональної лінгвістики можна розглядати як операціональне протиставлення норми – і виходу за норму, творення вербалізованої в мові нової реальності, або нового ракурсу сприйняття, відтвореного в семантиці слова, його конотаціях.

А отже, неологізм – okazіональна семантема. Він спроектований на ситуацію, утримує значення комунікативною заданістю, синтагматичними зв’язками. Неологізм і функція – явища однієї лінгвістичної площини, вони виникають у мовленні і в сосюрівській диспозиції *langue – parole* належать до останньої.

Функціональна інтерпретація неологізмів залежить від уваги до лінгвістичної об’єктності неологізації. Так, загальномовні, неологізми пов’язані з процесами мовного опосередкування

онтології пізнання *homo sapiens* і визначають цивілізаційні характеристики соціуму, а отже є потенційно універсальними (з погляду функціональної здатності семантики до відтворення), запрограмованими на входження до парадигмально структурованої лексичної системи мови.

Індивідуально-авторські неологізми, відтворюючи дериваційні закони творення слова і так само, як і загально мовні, співвідносячись із тенденціями інтелектуального прогресу в осягненні буття людиною, мають специфічні характеристики. Особливості індивідуально-авторських неологізмів пов'язані з персоніфікованим моделюванням світу, що в дослідницькому аспекті визначає перспективність їх лінгвістичного аналізу в парадигмах теорії мовної особистості (і ширше – художнього напрямку, школи, течії як естетично і світоглядно структурованого простору з заданими концептами і мовними “слідами” типізованої рефлексії). Увага до психолінгвістичної реконструкції неологізму, прочитання смислу, позначеного новим словом / значеннєвим відтінком мотивує перспективність інтерпретаційних методологій в аналізі функціональної природи індивідуально-авторських новотворів, урахування інтра- й екстралінгвальних мотивацій персоніфікованої семантичної деривації.

Постановка задач функціонального підходу до неологізації пов'язана також із визначенням системно представленої типології семантики нового слова: номінативної, оцінно-атрибутивної чи процесуально-динамічної.

Зокрема, вербалізована номінація виникає з потреби позначення, називання особи, предмета, явища й у мовних формах часто залежить від функціональної природи тої чи іншої стильової системи. Так, можна виявити домінанту творення нових слів-термінів номінативного типу в науковому стилі, або номінацію метафоричного типу в художніх текстах.

Відповідно, різні функціонально-семантичні типи атрибутивних неологізмів домінують у стилі масової інформації (спостерігаємо перевагу неологізмів-експресем, що утворюють синонімічний чи антонімічний ряд за узагальненою ознакою позитивної/негативної якості відповідно до моделі: подвиг – *наш, людський, історичний, незламний, героїчний, вікопомний, безсмертний, життєдайний, немеркнучий* та ін.) і художньому стилі. Мовний запис персоніфікованого бачення світу, що є іманентною характеристикою художнього мовлення, типово представлений

словосполученнями атрибутивного типу, де атрибут-неологізм є образною характеристикою поняття і виникає як наслідок асоціативного (метафора), суміжного (метонімія, синекдоха) чи функціонального перенесення ознаки.

Неологізми, які реалізують процесуально-динамічну типізовану семантику, утворюються на позначення процесів і станів. Можливість їх семантичної верифікації визначена функціонуванням у складі процесуально-динамічних структур, що, як і оцінно-атрибутивні, в комунікації пов'язані зі словосполученням, окресленням нової характеристики предмета чи процесу.

Дериваційні методології аналізу неологізмів, характеризуючи функціональні можливості індивідуально-авторських новотворів і поділяючи їх на різні за способом творення і структурою групи, використовують одночасно класифікацію нових слів, яка спирається на розрізнення ступеня okazіональності (т.зв. потенційні слова і власне okazіоналізми) і стилістичне забарвлення. Обидві характеристики постають з комунікативно визначеного тексту. Їх обґрунтування має традицію в лексикографічній практиці і, без сумніву, може бути продуктивним для лінгвіста-інтерпретатора. Питання лише в послідовності методологічних засад, принципів і критеріїв опису. Які неологізми досліджуються, в якому тексті/текстах, чим мотивовані концептуальні засади аналізу і конкретно – яким є характер застосування обраної методології. Універсальність названих проблем не залежить від класифікаційних засад, сформульованих дослідником теорії.

У сучасній лінгвістиці проблема функціонального статусу неологізмів залишається мало опрацьованою. Зважаючи на інтенсивність інтелектуального розвитку мови, дослідницька увага до причин, динаміки процесів і функціонального потенціалу новотворів у літературній мові є, на наш погляд, обґрунтованою.

¹Фрумкіна Р.М. Лингвистическая гипотеза и эксперимент (о специфике гипотез в психолингвистике) // Гипотеза в современной лингвистике. – М. 1980. – 194; ²Chomsky N. The formal nature of language. // Biological foundations of language. Appendix A. Ed. By E.Lenneberg. N.Y., 1967. – Цит. за: Гипотеза в современной лингвистике. – М., 1980. – С.194; ³Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. – К., 2001. – С.155-156; ⁴Пауль Г. Принципы истории языка. – М., 1960; Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – Т.І-ІІ;

⁵Блумфілд Л. Ряд постулатов для науки о языке //Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. – М., 1965. – Ч. II; ⁶Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. – К., 2001. – С.159; ⁷Самойлова І.А. Процеси семантичної деривації в лексиці сучасної української літературної мови (на матеріалі неологізмів 70-90-х років XX ст.): Автореф. Дис. канд. філол. наук: 10.02.01./ Інститут укр. мови НАН України. – Київ, 1999; ⁸Там само.

С.А. Яременко, мол. наук. працівник

ЕКСТРАЛІНГВАЛЬНІ ЧИННИКИ ПРАВОПИСНОЇ НЕВПОРЯДКОВАНОСТІ УКРАЇНОМОВНОЇ ПЕРІОДИКИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

До екстралінгвальних факторів, що впливали на формування української літературної мови початку ХХ ст., зараховуємо відсутність єдиних правописних норм, а також низький рівень національно-мовної свідомості читачів. Теоретичні засади підтверджено прикладами з часописів ЛНВ, “Рада”, “Рідний Край”.

The consider to extralinguistics facts, which influence on formation of Ukrainian literary language of the beginning XX century, are absence indivisible orthography norms and also low level of national language consciousness readers.

Початок ХХ ст. в Україні характеризувався важливими соціально-політичними, економічними і культурними подіями, що вплинули на духовне життя українського народу і, в першу чергу, на його мову. У цей період прогресивна українська інтелігенція вела активну боротьбу за збереження та відродження національної мови у всіх соціальних сферах, зокрема в науці, освіті, пресі. Варто згадати відомих прогресивних діячів С.Єфремова, Б.Грінченка, В.Науменка, Є.Чикаленка, яким в жорстоких умовах тогочасного режиму доводилося виборювати право на існування україномовної періодики.

Багаторічна боротьба української інтелігенції увінчалася тим, що у 1905 році цензурні обмеження щодо функціонального статусу української мови були зняті, але **національно-мовна свідомість** українців (термін уведений до наукового обігу для аналізу

соціолінгвістичних явищ мовознавцем С.Єрмоленко¹) ще залишалася на досить низькому рівні. У розвідці “Національна свідомість і виховання української мовної особистості” вчений виокремлює окреслений термін як *структуроване поняття*, що складається з таких компонентів: а) мова як національна самоідентифікація особистості; б) мова як картина світу, як відбиття природного стану існування її носіїв; в) мова як просторовий і часовий вимір національної культури; г) мова як видимий, наочний знак і універсальний засіб єдності етносу². Вважаємо за необхідне розкрити і практично обґрунтувати окреслене поняття прикладами з періодичних видань початку ХХ ст. Адже саме в цей період ідея української національно-мовної свідомості постійно випробовувалась на стійкість, чим і торувала шлях до подальшого лексико-граматичного унормування періодики та підняття україномовного рівня зрусифікованого пересічного читача.

У 1905-1907 роках, як і в ХІХ ст., українська журналістика мала в основному місцевий, регіональний характер, що відчутно впливало на зміст і форму періодичних видань. Лише небагатьом часописам вдалося набути загальноукраїнського резонансу. Оскільки ні уряд, ні місцеві органи влади не були зацікавлені в розвитку української преси і не давали субсидій на видання газет і журналів українською мовою (на відміну від російськомовних видань), друквані органи з’являлися переважно коштом їх видавців, головним чином, українських письменників чи нечисленних громадських діячів, матеріальні статки яких були обмежені.

Та не лише завуальовані заборони й відсутність коштів перешкоджали вільному розвитку преси в Наддніпрянській Україні. С.Єфремов у дописі "*Відгуки з життя і письменства (Перший рік української преси – Письменники і публіка)*" на сторінках ЛНВ окреслює ще одну вагому проблему: відсутність порозуміння між двома основними часописними ланками – видавцем та читачем. Він називає їх "двома іксами", які, не зважаючи на два роки більш-менш вільного існування періодики, ще залишаються незрозумілими один одному: “Іксами, загадками вони були й один для одного, зв’язків між ними не було, знайомости ніякої”, адже культурне й громадське життя стиха “кульгало собі однією стежкою”, а голодний і холодний народ “брив самопас другою”³. Аналізуючи читацький контингент, Єфремов поділяє його на три категорії: **перша** – це “читач із народу, якого кладено за підвалину всього читальницького гурту”; **друга** – “більш-менш свідомо інтелігенція”, яку автор називає “українці

усяких кольорів і типу”; **третя** – це випадкові читачі, які, “бувши Українцями з роду, ніяких виразних симпатій до своєї національності проте не виявляли”, їх Єфремов презирливо називає “тоже малоросси” і не бере до уваги, окреслюючи реальний читацький контингент.

Питання зв’язку видавця і читача та несприйняття україномовної преси сільським контингентом читачів, який завжди вирізнявся поміркованістю поглядів, піднімає на шпальтах "Рідного Краю" дописувач *Селянин* Т.Татарин. У дописі “*Українські часописи на селі*” (РК, 1906, 40, 8-9) автор пише: “...газети на селі мало розповсюджені взагалі, а українські й подавно”, та й російськомовну періодику можна зустріти лише в тих селах, “які ближче знаходяться коло городів та залізниць”⁴. Дописувач зазначає, що люди “українськими газетами дуже цікавляться”, але у сільську місцевість вони майже не мають доступу, тому першочергове місце у розповсюдженні періодики відводить сільській інтелігенції, яка часто виїздить до сусідніх міст і сіл, може придбати україномовну літературу хоча б в одному примірнику і влаштувати привселюдні читання: “Найкраще цьому могла б спріяти сільська інтелігенція: вчителі, попи, хвершали і інші, котрі в кожному селі можуть впорядкувати зімою по неділям читання, де-б читались українські газети та книжки”⁵.

На **друге** місце автор ставить проблему, окреслену С.Єфремовим у попередньому дописі: селяни не вірять в існування часописів рідною мовою. У розмові з селянином Т.Татарин зазначає: коли вперше починаєш читати йому українську газету, “він часом неприємно дивиться на цю газету; думає що це з нього глузують, що це написано на сміх, мовляв, пани понапечатували по мужицькому газет для своєї забавки, щоб було з чого посміятися. Але досить розказати чоловікові хоч коротенько про давнину, нагадати йому, “хто він і яка колись була його доля”, та з’ясувати завдання українських газет, як у нього погляд на газету зразу міняється і він з цікавістю просить ще що небудь почитати”⁶.

На **третє** місце Т.Татарин виводить проблему невпорядкованості українського правопису: “Де кого з грамотних селян, котрі призвичаїлись до російського письма, дуже збиває наша правопись. На нашу правопись багато нарікають...” Автор вважає, що це одна з головних причин нерозуміння селянином україномовної газети, тому наводить відгук “почтового чиновника” про газету, надруковану “кулішівкою”: “ця газета написана вже й хто його зна по якому, я й

сам не второпаю”⁷. Закінчується допис Т.Татарина перерахуванням ряду найголовніших причин, які, на його думку, перешкоджають доступу україномовної газети до читача:

1. Українська преса ще молода мало відома на селі.
2. Брак національної свідомості, безпросвітна селянська темнота.
3. Адміністраційна заборона продавати в селах українські часописи.
4. Сьогочасна “*обрусительна*” школа і “*обмосковлена*” сільська інтелігенція (курсив – Т.Т.).
5. Заборона в цілому україномовних газет.
6. Погане (“кепське”) економічне становище селян (відсутність грошей на газети).
7. Довговічна неволя народу, яка прибила віру й надію в українське друковане слово.

Аналогічні міркування знаходимо у статті за підписом М.Х. "Про "Громадську Думку", надрукований у щоденній київській газеті "Рада" за 1906 рік, число 10. Редакційна колегія зауважує, що допис є передруком з газети "Волинь", у зв'язку з тим, що у серпні 1906 року було припинено видання українського органу "Громадська Думка", який, на думку А.Животка, був "першим українським щоденним органом під Росією"⁸.

В перше півріччя 1906 року газета мала біля 4 тисяч передплатників, а в другому півріччі їх кількість зменшилась до 500. Однією з основних причин зменшення кількості передплатників А.Животко вважає **правописну непорядкованість**: читач ще не звик до української газетної мови, термінології та фонетичного правопису, тому вимагав, щоб у газеті писалося так, "як у нас на селі говорять"⁹. Для читача, – вважає дослідник, – що звик читати українською мовою лише твори красногоського письменства, дивною ще виглядала мова публіцистики, газетної інформації¹⁰. До редакції надходила велика кількість листів з вимогою писати "мовою Шевченка", якої, як вважає А.Животко, самі автори цих листів часом не знали. Велике обурення у тих, хто звик до "ярижки" (урядового російського правопису), викликав перехід на український фонетичний правопис. Це й стало, на думку дослідника, однією з першочергових причин зменшення читачького контингенту. Хоча ми так не вважаємо, адже листи щодо непорядкованості та незрозуміння правопису читачі надсилали до багатьох часописів ("Рідний Край", "Село", "Рада"), але через це вони не припиняли своє існування. Ми вважаємо, що основною причиною були політичні репресії. Це підтверджує й той факт, що у серпні 1906 року в редакції газети було

влаштовано обшук, знайдено компроментуючі матеріали та заарештовано С.Єфремова, який займав посаду редактора. Саме тоді ГД припинила своє існування.

У статті автор теж відзначає **правописну непорядкованість**, наводить ряд міркувань правописного характеру, які затримували доступ часопису до широкого контингенту читачів. **По-перше**, аналізуючи листи до редакції, констатує: "Ще дуже й дуже багатьом здавалося дивним: "нащо це замість **ы** пишуть **и**, і з якої речі перед согласними пишуть **і**, і навіщо вигадано **ї** і ще якусь нову літеру **є**? ... Ще дуже й дуже багато було таких, які обвинувачували новонароджену українську пресу в тому, що в її багато слів вигаданих та позичених в галицьких українців...". Тобто, **другим** правописним непорозумінням було нерозуміння читачами галичинізмів у газетній мові. Публіцистичний стиль в мові Наддніпрянщини тільки почав формуватися, власної лексичної бази не мав, тому журналісти орієнтувалися на західноукраїнський варіант цього стилю, який на той час вже був більш-менш сформований і упорядкований. Дописувач нарікає: "Ще дуже й дуже багато таких, які не хотіли зрозуміти, що не вигадують українські журналісти нових слів і не позичають їх за кордоном, а що це сама інтелігенція забула свою мову, не вміє вживати її, не знає, яка вона багата, за малим не гордує нею...". **Третьою** причиною несформованості газетно-публіцистичного стилю Наддніпрянщини він вважає відсутність "журналістів-українців", адже "всі літературні сили до цього часу бралися до красного письменства, бо там усе ж можна було хоч щось робити, або зраджували рідну мову". Думки М.Х. збігалися з міркуваннями С.Єфремова, який більш відкрито і широко окреслював "коллізію між нахильностями на завданням письменників, суперечними вимогами читачів", яка, на думку С.Єфремова, "повинна була позначити ся дуже не сприятливо й на самій пресі". І М.Х., і С.Єфремов підкреслюють, що в ті часи "читач сього брати на увагу не хоче, він вимагає, щоб українська преса, немов та Атена-Паллада з голови Зевесової, вийшла одразу взброєною й цілком, до останньої дрібниці, готовою"¹¹. Тобто думки С.Єфремова (ЛНВ) та М.Х. (ГД) щодо занепаду україномовної періодики в 1906-1907 рр. в Наддніпрянщині мають багато спільних тез.

На основі проведеного вище аналізу їх статей можемо стверджувати, що обидва автори окреслювали проблему **правописної непорядкованості** на сторінках періодичних видань приблизно однаково: 1) несприйняття читачами переходу преси з

російської "ярижки" на український фонетичний правопис; 2) нерозуміння широким загалом, зокрема сільським контингентом, західноукраїнських вкраплень у публіцистичну лексику.

Допис, який безпосередньо не торкався правописної невпорядкованості, а лише констатував рівень русифікації сільського населення, трапився на шпальтах газети "Рада" під назвою "Голос із села" (РД, 1906, 3, 1) за підписом М.Ф-ко (згідно з СПД криптонім належить Михайлу Федоренкові¹², який у 1906-1907 рр. був активним дописувачем газети). У статті автор виокремлює проблему русифікації місцевого населення в селах Новгород-Сіверського повіту, кордони якого впритул торкалися етнографічних кордонів Росії.

Насамперед, російськомовні запозичення потрапляли в мову молоді, що призводило до масової суржикації: "На вечорницях гуляють хлопці й дівчата. Говорячи одно до одного, вони вимовляють "што" і калічать деякі слова на московський лад". Тобто починається масова русифікація сільського населення, яке завжди найменше реагувало на запозичення з інших мов, зокрема, навіть не хотіло сприймати західноукраїнську лексику в пресі, про що наголошував у попередньому дописі М.Х. Автор зазначає, що найбільше "москалили" ті молоді люди, які вже виїжджали з сіл до міст і там певний час працювали, тому дуже часто можна було почути, як "яка небудь дівчина... каже до своїх подруг: "Пайдьомте дівчата". Особливо ті дівчата москалять, які були наймичками в панів по містах..."

Друга проблема, виокремлена автором, – перенесення суржик у побутове спілкування молоді з родиною, односельцями, людьми похилого віку, які, в свою чергу, не намагалися призупинити цей процес, а сприяли подальшій русифікації молоді. Автор наводить приклад: "...один парубок, що був на залізниці, навчився *калічити московську мову*, тепер він і вдома калічить та ще й з викрутасами..."

Третю проблему русифікаційної політики на селі М.Федоренко бачить у засиллі російських пісень: "Українські пісні росповсюджені, але чимало є й *"шахтьорських"*, а це дуже погано". Тобто М.Федоренко констатує широке вживання калькованого з російської мови слова *"шахтьорський"*, підкреслюючи, що воно вживалося для позначення російськомовних пісень.

Закінчуючи аналіз мовної ситуації в селах Новгород-Сіверського повіту, автор ставить риторичне запитання: "Чия вина?", і намагається, як і попередні дописувачі, виокремити причини русифікації сільського населення. В окресленій ситуації автор вважає, що "перш усього винна українська інтелігенція, що відцуралася від свого

народу і стала *перевертнями, "панамі" – москалями*" (курсив – С.Я.), й підкреслює, що практично вся сільська й міська інтелігенція намагається розмовляти російською мовою у громадських інституціях і у побутовому спілкуванні. У більшості випадків їм не вдається вільно володіти російською мовою, тому калькованою лексикою засмічувалися обидві мови, наявним стає процес суржикації.

Четвертою причиною русифікації автор (як і С.Єфремов, Т.Татарин, М.Х. у попередніх дописах) вважає відсутність україномовної літератури: "...мало по селах українських книжок, а хоч і є які, та звикши по школах *калічити свою мову* (автор підкреслює наслідки російськомовного навчання для селян) і ці книжки читають тією ж *каліченою мовою*" (курсив – С.Я.). Тобто автор здебільшого приділяє увагу змінам у мовній практиці селян. Задля припинення процесу русифікації розглядає потреби:

1. Української школи.
2. "Даремних бібліотек" тільки з українських книжок.
3. "Кіосків", щоб продавати українські книжки.
4. Священиків українців.

На думку дописувача, якщо ці вимоги будуть виконані, то і молодь, і "сільська панота" почнуть знову розмовляти українською мовою, перестануть її калічити, *"омосковлюватись"* і знову "повернуться в українців", бо ж українське селянство завжди було найбільш стійким прошарком щодо мови, хоча зараз воно *"Як квітка на полі; /Пече сонце, гойда вітер, /Всякий рве по волі"*. Зауважимо, що в дописі не йдеться про правописні проблеми на сторінках тогочасної україномовної періодики, оскільки такої періодики не було на селі. Автор зосереджує більше уваги на мовленнєвій практиці сільського контингенту, а це також є одним і вагомим чинників формування та становлення літературних норм Наддніпрянщини.

Невеликий допис без назви за підписом Слобожанин (згідно з СПД псевдонім належить Миколі Дмитрієву, головному редакторові РК¹³, що безпосередньо торкався мовних питань періодики), знаходимо на шпальтах газети "Рідний Край" (РК, 1906, 1,17). Автор повідомляє про стан справ у Харківській губернії: "Чимало за останній час видано у нас таких дешевеньких книжок для народу і найбільш нашим "Обществом Грамотности" – "Товариством Просвіта". А от газет таких і досі нема". Далі М.Дмитрієв зазначає, що питання україномовного періодичного органу у зрусифікованих областях Харківщини не вирішувалось однозначно, тому було поставлене на голосування на загальних зборах товариства "Просві-

та". Зібрання постановило: "Видавати часопись українською мовою".

Газетні публікації підтверджують лексичну й орфографічну невпорядкованість періодичних видань 1905-907 років на Наддніпрянській Україні, де правописна боротьба між різними ідейними угрупованнями української інтелігенції ще не припинилась, хоч і втратила попередню гостроту. У періодиці, як найбільш масовому органі, правописна невпорядкованість справді заважала нормальному функціонуванню української літературної мови. Часті порушення орфографічної системи відбивали невисоку загальну мовну культуру видавців, або були результатом того, що в самій орфографічній системі ще не склалися певні сталі традиції у відтворенні на письмі тих чи інших фонетичних явищ та підкреслювали низький рівень національно-мовної свідомості українців.

¹Єрмоленко С. Нариси з української словесності. – К., 1999. – С. 55; ²Там само. – С. 355-356; ³Єфремов С. Відгуки з життя і письменства // ЛНВ. – Київ-Львів, 1907. – Т. XXXVIII. – Кн. IV. – С. 149; ⁴Татарин Т. Українські часописі на селі // Рідний Край. – 1906. – № 40. – С.8; ⁵Там само. – С. 8; ⁶Там само. – С. 8–9; ⁷Там само. – С. 8–9; ⁸Животко А. Історія української преси. – К., 1999. – С. 194; ⁹Там само. – С. 196; ¹⁰Там само. – С. 196–197; ¹¹Єфремов С. Вказ. роб. – С. 153; ¹²Дей О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XIX–XX ст.). – К., 1969. – С. 377; ¹³Там само. – С. 350.

ТЕРМІНОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОМПАРАТИВНОМУ І ФУНКЦІОНАЛЬНО-СИСТЕМНОМУ АСПЕКТАХ

Волошина Т.М., асп.

ПРОБЛЕМИ АНАЛІЗУ КІБЕРНЕТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ТЕРМІНОЗНАВСТВА

Розглянуто теоретичні підходи до термінологічної національної мови в аспекті становлення системи кібернетичних термінів

Is considered the theoretical approaches to a terminology of national language in aspect of formation of system of the cybernetic terms.

Досліджень у галузі термінознавства в цілому надзвичайно багато, але вирішенню проблем вони сприяють недостатньо. Сучасні вітчизняні термінологи значно глибше, ніж їх попередники початку ХХ століття розробляють теорію терміна як мовного знака, теорію термінології як підсистеми загальної літературної мови. Термінологія розглядається як один із рівнів лексики із можливим свідомим впливом суспільства на мову і в той же час як засіб забезпечення наукової діяльності суспільства – в аспектах вивчення джерел пізнання та закріплення його результатів. Для визначення основних принципів термінотворення українські термінологи спитаються на досвід європейської науки. Історії термінознавства в свій час такі дослідники як Е. Вюстер, Д.С. Лотте, О.О. Реформатський, О.С. Герд, О.Д. Хаютін, В.П. Даниленко, Ф.О. Нікітіна, В.Н. Петрова та ін. Багато робіт присвячено системному вивченню термінології (Ф.А. Циткіна¹, Т.А. Журавльова²).

Аналіз досліджень про терміни і термінологію показує, що вивчення терміна проводиться як спеціалістами різних галузей знань, так і лінгвістами. Спеціалісти розглядають термін у плані найбільш точної його відповідності науковому й технічному поняттю, яке він виражає, вирішують питання стандартизації термінів і впорядкування терміносистем. Здебільшого фахівці певної галузі знання укладають термінологічні словники, які розкривають значення термінів через їх дефініції. Лінгвісти вивчають термін як одиницю особливої лексичної

системи (В.Н. Лейчик³, Т.А. Лисицина⁴, Р.Ю. Кобрин⁵), досліджують питання мовної природи терміна (С.Д. Шилов⁶, А.И. Моїсєєв⁷), розглядають термін як об'єкт лексикографічного опису (А.В. Суперанская⁸). Значна кількість лінгвістичних розвідок присвячена питанням утворення термінів (В.С. Кулебакин, Я.А. Кліновицький⁹). Відомі роботи Даниленко В.П. з термінологізації різних частин мови. Вивчаються як однослівні терміни, так і їх словосполучення (Л.А. Динес)¹⁰, до того ж термінословосполучення досліджуються і з погляду їх структури, і в аспекті їх семантики (В.С. Глузов)¹¹. Перспективними є роботи з перекладу іншомовних термінів на російську мову (Циткіна Ф.А.) та дослідження, присвячені питанням екстралінгвальної зумовленості науково-технічної термінології¹², дослідження зі стандартизації та впорядкування терміносистем, які мають прикладне значення (А.В. Крижанівська, Л.А. Симоненко¹³, І.Н. Волкова¹⁴).

Термінологічних україномовних праць значно менше, ніж російськомовних. Слід відзначити колективну роботу Інституту мовознавства “Склад і структура термінологічної лексики української мови”, видану в 1984 році, дослідження біологічної термінології Л. Симоненко¹⁵, монографію Н. Непійводи¹⁶, посібник із технічної термінології¹⁷, підручник “Українське термінознавство”¹⁸. Останнім часом українська наукова періодика досить активно поповнюється матеріалами, в яких розглядаються термінологічні питання. Актуальним питанням сучасного термінознавства присвячені статті В. Білецького та Г. Наконечної, вміщені у збірнику “Український правопис і наукова термінологія”¹⁹, численні публікації за матеріалами термінологічних конференцій.

Теоретичні питання сучасного термінознавства базуються на таких засадах: а) осмисленні української наукової спадщини (О. Кочерги²⁰); б) досягненнях світової термінологічної науки (частково до цього питання звертається Н. Непійвода²¹); в) здобутках сучасних науковців (останнім часом суттєво збільшилася кількість термінологічних словників та аналітичних праць мовознавців, заслуговує на увагу, зокрема, робота В. Моргонюка²²).

У сучасному мовознавстві й досі немає чітко визначення таких понять як “термін”, “термінологія”, “термінознавство”. Неоднозначно вирішуються питання щодо ознак терміна, зокрема його мотивованості чи немотивованості. Одні дослідники відстоюють позиції мотивованості, оскільки вважають, що мотивованість сприяє кращому запам'ятовуванню термінів, встановленню асоціативних

зв'язків з іншими термінами і явищами, які називаються, правильно орієнтують на зміст відповідного наукового поняття, інші – дотримуються думки, що мотивованість, викликаючи додаткові асоціації, утруднює розуміння термінів. Наукова термінологія, на думку В. Перхача, повинна характеризуватися такими чинниками: досконалістю, економністю, консонантністю²³. Під досконалістю термінології розуміється чітка граматична структура, логічність, умотивованість термінів, під економністю – її інформативність, легкість у вивченні, стислість терміноодиниць, під консонантністю – милозвучність, артикуляційна та правописна зручність термінів.

Навіть поняття “термін” не має єдиної загально визнаної дефініції. Все залежить від того, які ознаки бере дослідник до уваги при вивченні цього рівня лексики. У роботах сучасних дослідників часто не розмежовуються поняття “термінологія” і “термінознавство”.

Однією з найважливіших ознак терміна є наявність дефініції, але надання термінам дефініції – процес дуже повільний, і це зумовлює складність завдання. Суперечки точаться навколо питання про те, чи всі терміни повинні мати дефініції, чи варто давати визначення номенклатурним назвам, чи можливо дати визначення тим термінам, які є потенційними об'єктами вивчення. Важливою ознакою ідеального терміна є дефініція. В українському термінознавстві розробляються чіткі принципи надання термінам дефініцій. Проте багато дослідників вважає, що не всі терміни можуть мати дефініції. Терміни, що використовуються на позначення щойно винайдених понять, не можуть мати єдиної унормованої дефініції, як і сама назва терміна не може бути на цьому етапі становлення остаточною. Однак переважна більшість термінів потребує обов'язкового і якнайшвидшого демінування, оскільки відсутність дефініцій, або наявність нечітких дефініцій у значної кількості термінів не дає можливості для продукування тлумачних словників і стандартів.

Суперечливим залишається питання про синонімію в термінології: чи потрібні синоніми, позитивним чи негативним є це явище. На українському ґрунті боротьба із синонімією породила ще й явище псевдосинонімії. Сьогодні синонімія в термінології – явище швидше негативне, тому що кількість синонімів зростає, що не сприяє комунікативній оптимальності терміна. Цьому сприяє і відродження термінологічної спадщини минулого, запозичення з інших мов, творення нових назв.

Серйозними проблемами розвитку системних характеристик термінології є неуніфікованість української термінології, наявність застарілих номінацій, які функціонують паралельно з новими, паралельне вживання запозичень і національних термінів, виникнення паралелізму коротких форм, зручних для спілкування та документації, – все це породжує синонімічні варіанти різних структурних рівнів. З'ясування доцільності наявних дублетів та синонімічних пар у системі української науково-технічної термінології сприятиме чіткості її фіксації у відповідних словниках, що, в свою чергу, дасть можливість її уніфікувати. Термінологи вважають, що сьогодні навряд чи можна запобігти процесові синонімії. Проте в цьому є й позитивний момент: велика кількість синонімів дає можливість вибору найточнішого, найдосконалішого терміна.

Неуніфікованість термінології на сучасному етапі породжує синонімію і на міжгалузевому рівні, – досить часто до одного й того ж поняття загальнотехнічної й загальнонаукової термінології добираються відповідники в галузевих термінологіях.

Як уже зазначалося, суспільство і процеси, які в ньому відбуваються, справляють значний вплив на розвиток, удосконалення, функціонування мови в цілому і мови науки зокрема. Таким чином, термінологія потрапляє під вплив екстралінгвальних факторів, і не лише стихійних, а й планомірних, усвідомлених. Прикладом усвідомленого впливу суспільства в даному випадку є процес уніфікації і стандартизації термінології, тобто діяльність спеціалістів відповідних галузей науки і техніки.

Одним із основних призначень термінологічного стандарту є гармонізація понять, термінів та їхніх систем з метою вироблення словника, в якому кожен термін відповідав би певному поняттю та навпаки – кожне поняття відповідало б певному терміну. Необхідність у стандартизованій термінології виникає перш за все при труднощах в комунікації фахівців.

Серед сучасних термінологічних словників розрізняють два типи: одні словники – з виразною тенденцією до стандартизації, інші – навпаки, з якомога більшою кількістю синонімів, що в подальшому може послужити для подальшого найбільш точного відбору терміна та його стандартизації (наявність великої кількості синонімів дає змогу вибрати те слово, що найбільше задовольняє всі вимогам терміна).

Необхідність стандартів часто зумовлюється ще й існуванням двозначності, іноді й багатозначності в тлумаченні понять чи термінів. З одного боку, термінологія є частиною словника національної мови, а відтак, їй властиві всі її характеристики (в тому числі й полісемія), хоча однією з основних ознак терміна є однозначність. Багатозначність утруднює спілкування фахівців, тому її слід уникати, ймовірніше за рахунок створення нових термінів. Однак мовознавці вважають, що уникнути багатозначності неможливо в термінології, як і в літературній мові в цілому.

Поряд із полісемією співіснує омонімія, яка виникає в більшості випадків між термінами, що формуються в різних терміносистемах. Однак така омонімія не є негативною, оскільки співіснує в різних системах термінопонять.

Особливо актуальним і важливим для українського мовознавства є питання запозичень, інтернаціоналізмів та кальок із російської мови. Ця проблема властива багатьом національним мовам, оскільки розвинені мови, як правило, мають потужні внутрішні ресурси для називання нових понять. Велика кількість запозичень у них – часто є даниною моді, хоча спостерігаємо виразно окреслену тенденцію до активного поповнення європейських мов за рахунок запозичень (переважно з англійської). Одним із шляхів засвоєння таких запозичень є поєднання їх із власномовними словами або давно запозиченими термінами – часткова асиміляція. Проте велика кількість запозичень одночасно створює загрозу для зрозумілості термінів, сюди ж можна додати проблему точного перекладу та відтворення термінів.

У нашому термінознавстві існує дві тенденції: одні термінологи вважають, що запозичення та інтернаціоналізми – необхідне й корисне надбання термінології, інші –, що термінологія має бути витворена на національному ґрунті, тобто генетично українською. Ця дискусія точиться ще й початку ХХ ст. й досі залишається нерозв'язаною. Дослідники інтернаціоналізації терміносистем української мови аргументують свою позицію тим, що наука – це міжмовна сфера, тому основа наукового стилю – термінологія – за своєю сутністю має бути інтернаціональна. Терміни відображають систему незалежних від конкретної мови наукових понять, дефініції термінів устанавлюються й строго детермінуються терміносистемами, безвідносними до світогляду того чи іншого народу. Зростання кількості інтернаціоналізмів у сучасній мові науки і техніки відображає тенденції міжнародної співпраці, об'єднання

зусиль вчених і спеціалістів із метою вискоєфективного обміну досвідом, а національна термінологія лише утруднює це спілкування. Інші термінологи вважають, що термінологія хоч і є специфічним різновидом мови, проте вона є складовою частиною лексичного складу національної мови, з потужними внутрішніми словотворчими ресурсами, а кількість запозичень не дає взагалі підстав говорити про існування окремої метамови.

Щодо кібернетичної термінології, то проблема полягає не лише в запозиченнях, а здебільшого в її наскрізному інтернаціональному характері. Як і в 20-х роках, сьогодні робляться спроби поставити термінологію на національну основу, зокрема й кібернетичну, що неоднозначно розглядається лінгвістами. До того ж значна кількість інтернаціоналізмів має зрусифікований характер, і часто такі терміни є асистемними щодо нормативного статусу української літературної мови. Отже, додається ще одне питання: про правильне відтворення інтернаціональних слів відповідно до законів української мови та про калькування з російської мови.

Актуальність термінологічних проблем зумовлює відповідно появу значної кількості термінологічних словників різного типу. Основним завданням таких словників є сприяння становленню та уніфікації терміносистем української мови, що визначено, перш за все, забезпеченням викладання різнопрофільних дисциплін і створення навчальних посібників українською мовою.

На особливу увагу з боку мовознавців заслуговує питання про структуру словника, яка б задовільняла вимогам користувача. Упорядкування української термінології йде сьогодні шляхом поетапного створення перекладних словників з подальшим укладанням термінологічних словників тлумачного типу, словників-тезаурусів і т. д.

На сучасному етапі творення й функціонування української термінології стоїть питання про відповідність термінів структурі мови, доцільність запозичень, неприпустимість подвійного калькування. Важливим є вивчення термінів у їх функціональній динаміці, тобто аналіз ситуації, коли термін залишає свою мікросистему і починає вживатися в різних стильових варіантах загальнолітературної мови.

У підсумку можна відзначити, що необхідною умовою впорядкування термінології є стандартизація, спрямована на уніфікацію термінів та їхніх дефініцій. Саме стандартизація має на меті забезпечити єдність термінів і визначень у всіх видах

документації. Рівень розвитку стандартизації є своєрідним індикатором рівня економічного й культурного розвитку держави. Для нормального функціонування вітчизняної техніки, науки важливо, щоб термінологічні тлумачні й перекладні словники базувалися на розроблених методиках й у своїй основі мали єдині принципи побудови.

Проте вироблення стандартів передбачає, на нашу думку, певну долю умовності, оскільки строга стандартизація в кінцевому результаті є формалізацією наукового мислення. Кожна наукова праця є авторським твором, в якому присутнє й синонімічне варіювання, й авторське право на введення нового терміна, що суперечить строгій стандартизації.

Таким чином, завдання українських термінологів полягає не у створенні єдиної й незмінної національної термінології, а власне в досягненні її стабільності й функціональної оперативності в певних часових межах.

¹Ф.А. Циткина Терминология и перевод. – М., 1988;
²Т.А. Журавлева. Особенности терминологической номинации. – Донецк, 1998; ³Лейчик В.Н. О языковом субстрате термина // Вопросы языкознания. – 1986. – № 5; ⁴Лисицина Т.А. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина // Исследования по семантике. – Уфа, 1983; ⁵Кобрин Р.Ю. Современная научно-техническая революция и ее влияние на развитие языка / Онтология языка как общественное явление. – М., 1983; ⁶Шилов С.Д. Терминология, профессиональная лексика и профессионализмы // Вопросы языкознания. – 1984. – № 5; ⁷Моисеев А.И. О языковой природе термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М., 1980; ⁸Суперанская А.В. Терминология и номенклатура. – М., 1989; ⁹Кулебакин В.С., Клиновицкий Я.А. Работы по построению научно-технической терминологии. – М., 1976; ¹⁰Динес Л.А. Специфика составного термина в частноотраслевой терминосистеме. – Авт. дис. – Л., 1986; ¹¹Глумов В.С. Структурно-семантическая организация терминов в русском и английском языках. – Л., 1986; ¹²Отраслевая терминология и её экстралингвистическая обусловленность. – Воронеж, 1986; ¹³Крыжановская А.В., Симоненко Л.А. Актуальные проблемы упорядочения научно-технической терминологии. – К., 1987; ¹⁴Волкова И.Н. стандартизация научно-технической терминологии. – М., 1984; ¹⁵Симоненко Л. Формування української біологічної термінології. – К., 1991; ¹⁶Непийвода Н. Мова української науково-

технічної літератури. – К., 1997; ¹⁷Азарова Л., Костюк А. Спецкурс з технічної, фізичної та математичної термінології. – Вінниця, 1998; ¹⁸Панько Т., Кочан І., Мацюк Г. Українське термінознавство. – Львів, 1994; ¹⁹Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми та сучасність. – К., 1997; ²⁰Кочерга О. Деякі міркування про шляхи та манівці розвитку української наукової термінології // Сучасність, 1994. – № 7 – 8; ²¹Непийвода Н. Значчя праця; ²²Моргонюк В. Зауваження щодо опрацювання Державних стандартів з науково-технічної термінології. – К., 1993; ²³Перхач В. Роздуми про український науково-технічний стиль. – Львів, 1995.

М.Вербенці, асп.

РОЗВИТОК ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ НТШ: УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ПАРАЛЕЛІ

У статті аналізується розвиток термінологічної справи (зокрема становлення юридичної термінології) в Україні та Польщі кінця XIX початку XX століття на історичному матеріалі; компаративістичний аспект.

The article presents analysis of the law terminology development in Ukraine and Poland during late 19 – early 20 centuries. The analysis was conducted on the basis of historical facts; comparative aspect.

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки відсутні ґрунтовні праці щодо вивчення історії становлення юридичної термінології в компаративістичному аспекті. Ми спробували дослідити цю проблему на історичному матеріалі, зіставляючи моделі польської та української мов, як мов, які впродовж доволі тривалого часу активно взаємодіють. Що більше, історичні процеси Польщі та України так само тісно взаємопов'язані та впливають один на одного. Водночас не можна заперечувати, що формування правничої термінології органічно і тісно пов'язане з історією держави, суспільних відносин, політичного, соціального, економічного розвитку, культурного життя. Отже, виходячи з поставленого завдання, необхідно було звернути увагу на найпринциповіші історичні етапи обох країн кінця XIX початку XX століття, які безумовно вплинули на розвиток наукової думки та термінологічної справи зокрема. Крім того, наслідки мовної інтерференції того часу

в галузі юридичної термінології відчутні до сьогодні, а тогочасні наукові праці заклали підвалини вивчення та розвитку термінологічної справи, що має неабияке значення.

Суспільно-політичне й культурне життя України кінця XIX – початку XX ст. свідчило про зростання національної свідомості. За висловом Івана Франка, в останньому 20-літті XIX ст. в Україні відбувся „регенераційний процес нації, що з важкого духовного й політичного пригноблення звільна, але постійно двигается до нормального життя”.¹

В той час над українською культурою в межах Російської імперії нависла небезпека знищення через довголітній русифікаційний тиск, значне посилення якого відбулося у другій половині XIX ст., коли з’явилися закони, спрямовані на остаточне нищення. Валуєвським циркуляром 1863 р. заборонялося друкування будь-якої україномовної літератури, за винятком творів „ізящной словесности” (тобто художньої літератури). Особливо наголошувалося на забороні книжок „духовного змісту” та навчальних посібників. Міністр внутрішніх справ П.Валуєв вважав, що „загальноросійську мову малороси розуміють на рівні з росіянами, й вона для них набагато ліпша, ніж так звана українська, яку творять для них деякі малороси, особливо поляки”.²

18 травня 1876 р. Олександр II підписав так званий Емський акт, за яким: заборонялося ввезення до Російської імперії без особливого дозволу Головного управління в справах друку будь-яких книг і брошур, виданих українською мовою; заборонялося друкування і видання українською мовою оригінальних творів, а також перекладів з інших мов, за винятком тільки: а) історичних документів та пам’яток, б) творів „ізящной словесности”. Але обов’язковою умовою було додержання правопису оригіналів при друці історичних пам’яток, а при виданні художніх творів не дозволялося жодного відступу від загальноновизнаного російського правопису. Дозвіл на друк при цьому мав видаватися лише після розгляду рукопису в Головному управлінні у справах друку. Крім того, заборонялися театралізовані вистави українською мовою та видання україномовних текстів до музичних нот. Акт 1876 р. був послідовним розвитком політичних засад урядової політики, яка вбачала в українському національному русі „польсько-австрійську інтригу”, спрямовану відірвати Україну від Російської імперії. М.Грушевський писав, про це, як про „найганебніший винахід царської обрусительної політики супроти українства”.³

Завдяки чисельним зверненням до місцевої та вищої адміністрації вдалося дещо пом'якшити окремі пункти Емського указу, хоча антиукраїнська спрямованість політики царських урядовців залишалася незмінною. Проте у 1881 році було дозволене друкування на „малоросійському діалекті” словників, але з додержанням загальноросійського правопису. Щодо театральних вистав, то вони могли ставитися українською мовою лише зі спеціального дозволу місцевої адміністрації.

Незважаючи на це, український народ зберігав вірність рідній мові, та й інтелігенцію не полишало почуття національної гідності. Варто зауважити, що на довгому шляху боротьби за виживання української нації та здобуття власної державності проблема правничої термінології посідала одне з чільних місць в українському русі.⁴ Адже сама юридично-ділова писемність виникла з необхідності закріпити на тривалий час правові норми життя, майнові стосунки між громадянами, торговельні й політичні договори з іншими державами тощо. Власне, ділова писемність як функціонально-структурний тип мовлення бере витоки вже у давньоруській писемній традиції і широко представлена у староукраїнській мові численними різножанровими пам'ятками ділового письма, що виявляють системно організовані функціональні норми національної мови.

Щоб юридичний документ відповідав своєму призначенню, він мусить бути точним, лаконічним, зрозумілим. „Усе те, що могло порушити точність, викликати двозначність – усяка метафоричність, переносність висловлювань, образність слова, перифраза і т.д., взагалі установка на *художність* викладу думки – не допускалися в творі ділової писемності”.⁵ Пам'яткам ділової писемності завжди властиві шаблонність побудови, одноманітність мови і синтаксичних конструкцій, насиченість юридичними термінами, канцелярсько-адміністративними формулами, своєрідна стандартність фразеології.

Велику роль у процесі становлення української юридичної термінології відіграло створене у 1873 р. у Львові Наукове товариство ім. Т.Шевченка. На засіданнях комісії цього товариства систематично колегіально обговорювалися питання творення й уживання термінів у різних наукових сферах. З'явилося Товариство завдяки науковим і культурним діячам всієї України. Коли в царській Росії після прийняття Валувєвського циркуляру для розвитку українського слова склалися вкрай несприятливі умови, то в Галичині після введення в дію австрійської конституції 1861 р.

розпочалося інтенсивне створення різноманітних культурних й освітніх товариств, які сприяли розвитку української науки й розбудови української наукової мови.

У 1890 р. Товариство було реформоване в наукову інституцію. Для публікування наукового матеріалу тоді ж засновано журнал „Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка”, а також ще одне видання „Часопись Правнича”. Останній почали видавати молоді українські правники – Кость Левицький, Антон Горбачевський та Євген Олесницький. Власне цей журнал став щомісячним виданням для теорії та практики і був першою спробою українських наукових сил на царині юриспруденції, першим полігоном для апробації української правничої термінології. Саме завдяки цьому органі розвиток української правової думки на західноукраїнських землях був піднятий на новий рівень. Як підкреслював М.Грушевський: „Головний орган Товариства – Записки Наукового Товариства ім. Шевченка почали виходити від року 1892 містячи наукові розвідки з усіх галузей наук, репрезентованих секціями Товариства, тільки право мало свій особний орган в „Правничій Часописі”.⁶

Мета Товариства – творити науку українською мовою – висувала проблему формування національної наукової термінології. Щоправда, дискусії щодо цього кола питань велися у Товаристві переважно фахівцями природничих наук. І оскільки в живому мовленні українського народу далеко не завжди можна було знайти термін на позначення нового поняття, відбуваються дискусії щодо шляхів і джерел термінотворення. Врешті перемагає думка, що не можна однобоко підходити до термінологічної справи. Важливо, щоб термін відповідав вимогам виразника поняття, з одного боку, і вимогам системності – з другого. Таким чином, завдяки зусиллям фахівців у цей час було закладено принципові основи наукових засад термінотворення, що є актуальним і сьогодні. Їх можна звести до таких положень: терміни повинні відповідати „духові” мови; „кований” термін мусить бути коротким і вмотивованим; синонімія в термінології можлива, але не бажана; функціональна апробація терміна зменшує кількість синонімів; термінологія має бути загальноукраїнською; у формуванні терміносистем логічно дотримуватися гармонізації власне українського і міжнародного стандартів; підхід до термінотворення повинен проектуватися не тільки на науку, але й на освіту.⁷

Увагу термінологи Товариства приділяли також „погодженню різних термінологічних спроб з метою усталення якогось одного типу термінології, що мав стати єдиним”.⁸ Саме вони висунули цілком об’єктивне положення, що формування нової термінології майже завжди проходить дві стадії: „переклад чужого терміна на рідну мову” і створення чи пристосування „фахових виразів якої-небудь окремої ділянки знання, що її розвиток значно поступає протягом короткого часу”.⁹

Термінологія, в науковому аналізі дослідників Товариства, – категорія змінна. Вона „генетично” (М.Вікул) залежить від відповідної науки, її розвитку, через те повинна переглядатися з тим, щоб термін найточніше передавав суть понять, їх місце в системі, а водночас щоб новостворені чи запозичені терміни органічно пов’язувалися з наявними не порушуючи „оригінальності і стрункості” (М.Вікул) кожної конкретно взятої терміносистеми.

Ставилися й вимоги національного характеру термінологічних систем: „брати переважно корені рідної мови, за допомогою широкого вживання суфіксів при однаковому в декількох термінах корені” досягати взаємно-однозначної відповідності між об’єктом і словом, що його означає”, а водночас і відповідності духу мови”.¹⁰

Що ж до теоретичних засад термінотворення, то наголосимо, що вони формувалися на основі європейської термінологічної школи, зокрема Віденської, з урахуванням надбань української філософської і мовознавчої думки. Передусім маємо на увазі ремінісценцію філософської думки Києво-Могилянської академії, де фактично було розроблено теорію онтології терміна, виділено їх властивості (підстановка, стан, невідповідність, розширення, уточнення, роздрібнення, відчуження, найменування, редукція), закладена передумова дихотомії: слово – термін („ближче” і „дальше” значення у пізнішому аналізі О.Потебні).

Необхідно зауважити також, що розвиток наукової мови залежить від розвитку всієї національної науки. У протилежному випадку виникає – невиробленість багатьох систем, потреба звертатися до тих мов, у яких вони вже стабілізувалися саме завдяки концептуальності відповідних понять. Разом із тим, терміни не є ізольованими, незалежними, „вибраними” одиницями загальноновживаної мови, що мають лише притаманні їм властивості, а становлять повноцінну частину загального складу мови, де

властивості слів виявляються більш точно, регламентовано, відповідно до вимог професійного спілкування та взаєморозуміння.

Окрім того наприкінці XIX ст. на західноукраїнських землях почали зароджуватися фахові правничі громадські організації. Фундаторами їх були українські професори Львівського університету та українські адвокати, які в той час відігравали дедалі більшу роль у політичному житті. Одним із перших осередків національно свідомих правників став заснований 1881 р. у Львівському університеті „Кружок правничий”. Основним завданням цього гуртка було розроблення української правничої термінології, зокрема цьому особливу увагу приділяв тоді ще студент, а пізніше видатний політичний діяч К.І.Левицький.¹¹

Згодом саме К.І.Левицький став укладачем виданого 1893 р. у Львові під егідою Наукового товариства ім. Т.Шевченка „Німецько-руського словника висловів правничих та адміністративних”.¹² Ця праця мала величезне значення для тогочасних юристів, урядовців та для тлумачення законів. Багато висловів правничих і адміністративних названого словника ввійшло до „Німецько-українського словара В.Кміщовича і Спілки” 1912 р. видання. Перше видання словника К.Левицького було різко розкритиковане Б.Грінченком в „Огляді української лексикографії” т. LXVI Записок НТШ у Львові 1905 р. Грінченко закидав, ніби цей словник містить багато чудернацьких висловів, „що тянуть галицьким язичієм”, а відповідно німецькі слова перекладено штучними висловами, та не зазначено, які слова народні, а які є новотворами. Хоча О.Ткачук у своїх „Матеріалах до словника української юридичної термінології” справедливо зауважує, що „в народній словесності нема всіх потрібних слів у науці передовсім абстрактних: регрес, формальність, ідея, ідентичність, інтервенція тощо”.¹³ І хоча правничі термінологія і тісно пов'язана з народною і літературною мовою і черпає з свого джерела для себе слова, та якщо немає власних відповідників в позначення певного поняття чи процесу – мусить творити нові, які б стали органічною частиною української мови.

Термінологічні праці посіли гідне місце і в діяльності заснованого за ініціативою С.С.Дністрянського у квітні 1909 р. „Товариства українсько-руських правників”, яке об'єднало багатьох юристів Галичини та Буковини. Товариство насамперед взялося за переклад найважливіших нормативних документів, а згодом почало випускати українською мовою свій друкований орган „Правничий

вісник” (виходив до 1913 р.) Цю діяльність, на жаль, не було узагальнено шляхом видання відповідного словника.

Таким чином, можна вважати, що цілеспрямований розвиток термінологічних проблем починається саме в Галичині в період пробудження суспільно-політичної і наукової думки, який розпочався в 1848 р. на хвилі загальноєвропейського національного піднесення і є періодом формування мовознавчих традицій. А позиція тогочасних вчених щодо термінотворення та терміновживання сприяла виробленню певних категорій в оцінці терміна як дефіньованої назви. Так, у теоретичній концепції В.Левицького зазначається, що термін тим відрізняється від загальноживаного слова, що має нашоувхувати на дефініцію, яка під нього підведена, тобто повинен відповідати суті наукового поняття.

Тим часом, коли в Галичині засновується Наукове товариство ім. Т.Шевченка, на землях російського самодержавства, незважаючи на горезвісний Валуєвський циркуляр, діє нелегально український рух, очолюваний В.Антоновичем. У Києві засновується Стара громада, яка у 1873 р. взяла під опіку Південно-західний відділ імператорського російського географічного товариства.¹⁴ Стара громада опублікувала низку важливих українознавчих матеріалів, серед яких і термінологічні словники, зокрема „Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной России” (укладав І.П.Новицький, 1871 р.)

Для розвитку української науки, зокрема мови, все наведене вище мало неабияке значення. Хоча до перелічених робіт існує низка зауважень. У значної частини галицької інтелігенції сильною була орієнтація на церковнослов'янщину, що, власне, особливо відчутним було в сфері офіційно-ділових відносин. Тому серед адміністративно-юридичної лексики того часу зустрічаємо багато церковнослов'янізмів та штучних утворень на їх зразок, наприклад: *счетоводственно, заперечительность, множайность голосовъ* тощо. Функціонування в суспільно-політичному житті Галичини як паралельної польської мови сприяло проникненню в українську ділову лексику полонізмів: *зглядом подання, сторонництво, повзяти ухвалу, виточити процес* тощо.

Взаємини української і польської мов на рівні лексичному простежуються і при зіставленні тогочасних українських і польських словників юридично-політичної лексики (німецько-український 1851, 1898, німецько-польський 1861, 1862, 1874), а також українсько- та польськомовних офіційно ділових текстів. Словники фіксують

чимало спільних утворень, стандартних виразів: *готовизна/ gotowizna/*, *доноситель/ donosiciel/*, *дань/ danina/* тощо.

Варто зауважити, що польська мова ще з 30-х років минулого століття мала вже системно сформований офіційно-діловий стиль і відповідну термінологічну лексику. При формуванні польської юридично-політичної термінології упорядники виходили з таких засад: відмова від штучних утворень, орієнтація на іншомовні слова, що „мають ясне значення і піддаються граматичному освоєнню” (Словник 1861 р.). Набагато пізніше ці засади свідомо будуть застосовуватися і при формуванні української юридично-політичної лексики.

Хоча Н.Горбачовський у своїй передмові до „Словаря древнего актового языка Севереро-Западного края и Царства Польскаго” (Вильна, 1874) зазначає, що „вся польская юридическая терминология – латинская”, деякі документи навіть пізніших часів, написані польською мовою, мають таку кількість латинських слів та виразів, що поляки не можуть їх зрозуміти. Щодо самого словника, то він містить слова і вирази чисто юридичного характеру, як латинські, так і західноруські, яких або зовсім немає в звичайних польських і латинських словниках, або якщо і є, то в юридичній мові вони отримали особливе значення. Як приклад можна навести поширений вираз, який дуже часто зустрічається в документах того часу зі спеціальним значенням *sine quavis dilatione, excecptione, evasione et motione* - тобто *без всілякої відстрочки, винятку, захисту і усунення*. Кожне з цих слів є самостійним юридичним терміном.

Ще однією важливою науковою працею того часу став „Словарь польсько-русский административно-судебно-технический с синоптической таблицею российских чинов и степенем”, укладач якого перекладач Польського банку Фл.Чепелинський, виданий у Варшаві 1867 року, що в ньому подано крім юридичної термінології також технічні, товарознавчі тощо терміни.

Загалом у Польщі в цей час прогресивні наукові кола суттєво переглядають свої основні позиції щодо функціонування національної мови. Особливо це стає відчутним після Січневого повстання 1863 року. Відтепер популярним є нове бачення моделі польського суспільства. Висувається теза, що саме суспільство – це є організм, і якщо його окремі складові будуть здорові, то і все суспільство гармонійно існуватиме і розвиватиметься. Отже, необхідно працювати з усіма без винятку галузями та складовими суспільства. В цьому контексті велику увагу було звернуто на

питання націй – приймається позиція, що суспільство є багатонаціональним і громадські діячі починають враховувати роль та позицію національних меншин. Окрім того, цей період характеризується такими рисами: загальною критикою польської історії; починаються аналіз національних характеристик і вад; йде процес демократизації, коли підкреслюється вага нижчих верств населення; запроваджується надання допомоги для покращення життєвих умов бідняків; виникають спроби підвищити економічний рівень всього суспільства через реформу сільського господарства та розвиток промисловості; велику увагу приділяють розвитку освіти та науки – виникає культ праці і знань.

Закономірно, що в цей час виникає потреба розвитку та дослідження мови, зокрема юридичної термінології. Велику роль у цьому процесі зіграв О.Бальзер – видатний дослідник історії польського права, історик слов'янських прав, засновник Товариства для підтримки польської науки у Львові 1901 р. Він пропонував проводити генетичні дослідження шляхом ретрогресії, повертаючись назад до першоджерел документації. Підставою для таких досліджень учений вважав мовознавчий аналіз та необхідність порівняння історії слов'янських прав з мовознавством.

О.Бальзер твердив, що необхідно звернути особливу увагу на термінологію давнього польського права – це дасть підґрунтя для вивчення сучасної термінології. Адже віддзеркалюючи стан або розвиток права даної епохи необхідно виражати поняття тими назвами, які існували в той час. Через недостатню вивченість термінології давнього права і використання неологізмів страждає, на думку дослідника, точність, однозначність розуміння, зображення, тобто точність і правда історична. Не можна не враховувати той факт, що з часів, коли давнє польське право перестало діяти, а на польські землі прийшли „права інших земель”, багато давніх понять втратило свій сенс, було створено багато нових понять, часто запозичених. Іншими словами, світ юридичних понять зазнав суттєвих змін. Отже, для ґрунтовного вивчення сучасної юридичної термінології в першу чергу необхідно звернути увагу на її історію, а саме: на закономірності виникнення або зникнення певних категорій юридичних термінів, на різницю у значенні в залежності від використання терміну на певній території, а також чітко відокремити різні значення одного слова, при чому для кожного з них вказати іншомовні еквіваленти або пояснення. Відповідно, поряд зі словом вказати характерні, постійні звороти, сталі словосполучення, в яких

вживається термін. Необхідно враховувати синонімію, а іноді варто вказати джерельні матеріали та проілюструвати цитатами складні випадки слововживання.

На жаль, дискусії щодо вивчення польської юридичної термінології не стали початком ґрунтовних наукових праць. Хоча для розвитку термінологічної справи вони мали неабияке значення. Адже знання галузевими фахівцями етимології терміноелементів дозволяє краще зрозуміти їхню мотивацію та уникнути, таким чином, їх неправильного вживання.

Отже, історія розвитку суспільства нерозривно пов'язана з лінгвістичною моделлю світу, а термінологія – це один із системних параметрів функціонування мови, який складає специфічно організовану парадигму лексики, що активно розвивається та взаємодіє з іншими лексичними парадигмами, насамперед – лексикою загальноновживаної мови. Вивчення термінології має величезне значення не тільки для розвитку самої мови, але й для розвитку науки і пізнання в цілому. Саме тому важливу ознаку прогресу науковці бачать у тому, що наука знаходить усе надійніші мовні знаки, за допомогою яких вона відображає дійсність. Що більше, компаративістичний підхід до вивчення термінології відкриває нові можливості для досліджень в цій галузі, що своєю чергою є надзвичайно важливим та перспективним напрямком розвитку мовознавчої науки в цілому.

¹Франко І. З останніх десятиліть XIX в. // Франко І. Зібрання творів: У 50-т. – К., 1984. – Т.41. – С.482; ²Стебницький П. Почерк развития действующего цензурного режима и отношении малорусской письменности // Україна. Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26-27. – С.95; ³Грушевський М. Ганебній пам'яті // Україна. 1926. – Кн. 4. – С.46; ⁴Усенко І., Зайцев Ю. Невід'ємний елемент правової реформи. Проблеми становлення української правничої термінології // Вісник НАН України. 1996. №5-6, – С.36; ⁵Шакун Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінськ, 1963. – С.49; ⁶Грушевський М. Дотеперішній розвій Наукового Товариства імені Шевченка // Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка. – Л., 1990. – Ч.1. – С.12; ⁷Мова і духовність нації. Відповід. ред. Т.Панько НМК ВО, – К., 1992; ⁸Вікул М. Зауваження до Веренрової термінології комплексних сполук // Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Л., 1930. – Т.29. – С. 247; ⁹Там само. – С.249; ¹⁰Мордухай-Болтовський Д. Про українську та білоруську математичну термінологію в зв'язку з історією російської // Там само. – С.279-280; ¹¹Андрусак Т. Кость Левицький – адвокат, вчений, політик // Республіканець. 1993. – №7-8. – С.74; ¹²Друге видання цього словника під назвою „Німецько-український

правничий словар” побачило світ у Відні 1920 р.; ¹³Ткачук О. Матеріали до словника української юридичної термінології. 1920-1927. [Рукописні матеріали]; ¹⁴Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Л., 1991. – С. 65.

НОВІТНІЙ ПОШУК У ЛІНГВОДИДАКТИЦІ

Л.В. Шулінова, канд.філол.наук

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ МОВИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ ЯК МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ЛІНГВІСТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

Розглянуто основні аспекти методики викладання української мови в системі університетської освіти.

Is considered basic aspects of a technique of teaching of the Ukrainian language in system of university formation.

Методика викладання української мови у вищій школі як навчальна дисципліна посідає особливе місце в системі філологічної освіти, вона завершує фундаментальну підготовку філолога-лінгвіста і має прагматичне спрямування. Важливість цієї навчальної дисципліни зумовлена нагальною потребою вирішення ряду проблем, що постали перед сучасною вищою школою в підготовці фахівців такого рівня кваліфікації, який сприятиме реалізації засадничих завдань вдосконалення та реформування освіти. Відомо, що підготовка кваліфікованих викладачів української мови має стати одним із шляхів впровадження нової стратегії вищої освіти в державі, що ґрунтується на гармонійному поєднанні, синтезі традицій, котрі склалися упродовж сторіч, і новаторства, пов'язаного з розвитком нових суспільних відносин, матеріальної і духовної культури, інтеграцією України у світове співтовариство. Від того, хто прийде на зміну сучасному поколінню викладачів-мовників, залежатиме майбутнє філологічної освіти, потрібність її в прагматичному суспільстві, тому особливу увагу потрібно приділяти виробленню відповідних умінь і навичок, що формують професіоналізм, гармонізації світоглядних, естетичних та моральних характеристик майбутнього викладача.

У курсі методики викладання української мови у вищій школі обґрунтовуються теоретичні засади методики мови як науки та навчальної дисципліни, формуються закономірності її розвитку у зв'язку з еволюцією наукових лінгвістичних та педагогічних концепцій, аналізуються методичні категорії й поняття, що становлять предмет і зумовлюють зміст методики¹.

Загальна мета курсу – формування і практичне засвоєння системних, науково обґрунтованих методів, прийомів, принципів вивчення і викладання української мови у вищій школі. Тобто ми маємо підготувати викладача найвищого рівня кваліфікації, озброєного сучасними знаннями і практичними навичками, здатного викладати українську мову як фах та реалізовувати основні положення Закону про мови, працюючи в навчальних закладах різних рівнів акредитації.

У курсі методики викладання української мови у вищій школі аналізуються методи, прийоми й принципи вивчення всіх розділів вузівської освіти з української мови відповідно до розуміння її як системно-структурної організації.

Основним критерієм досконалості володіння методами викладання є вміння співвідносити спеціальні теоретичні знання і апробовані практикою оптимальні форми організації навчального матеріалу, системної й аргументованої його подачі. Тому, на наш погляд, доцільно застосовувати методи навчання мови, в основу яких покладено врахування рівня пізнавальної діяльності студентів у процесі навчання: проблемний виклад матеріалу, евристичний, дослідницький та ін.²

У сучасній українській лінгводидактиці відсутні системні праці з методики викладання української мови у вищій школі, що становить певні труднощі у викладанні, проте й перспективи наукового пошуку. Питаннями методики викладання у вищій школі займалися російські дослідники Лернер І.³, Архангельський С.⁴, Лapidус Б.⁵ Але зазначимо, що їх роботи вже дещо застарілі й виконані на матеріалі не української мови. Розвиток сучасних засобів і способів комунікації, поширення й здобуття інформації значно впливають на розвиток методів, прийомів і засобів навчання мови у вищій школі. Тому наші спостереження, аналіз і рекомендації певним чином претендують на новизну й актуальність.

Студенти-філологи, вивчаючи методику викладання української мови, мають бути обов'язково ознайомлені з навчальними планами, принципами, мотивацією їх укладання, структурою. Саме відповідно до навчальних планів розроблюють програми з відповідних лінгвістичних дисциплін. Доцільно навчити студентів працювати над програмами мовних курсів і робочими програмами, показати відмінність і специфіку розроблення й укладання обох різновидів, їх значення в системі навчально-

методичної та організаційної роботи викладача-мовника у вищій школі.

Розглядаючи форми організації навчального процесу у вищій школі, доцільно вивчати лекції, їх типи, специфіку побудови відповідно до лінгвістичної дисципліни, для викладання якої їх застосовують; практичні й семінарські заняття, їх різновиди, структуру, специфіку добору ілюстративного матеріалу і форм проведення, наголошуючи на істотній відмінності між ними. Однією із помилок у сучасній практиці викладання української мови у вищій школі є сплутування практичних і семінарських занять через незнання, або через нерозуміння їхньої специфіки. Окремо потрібно вивчати можливість використання в навчальній практиці викладання української мови колоквиумів, наукових дискусій, наукових конференцій. Відповідно до навчальних планів і програм розглядаємо форми контролю знань і вмінь студентів з української мови та специфіку їх проведення.

Належну увагу слід приділити формам організації самостійної роботи студентів із вивчення програмних лінгвістичних дисциплін, враховуючи мету, завдання, підсумкові форми контролю.

Обов'язковим є вивчення методів, прийомів, принципів написання наукових студентських робіт як навчальних (реферати, курсові, тези до наукових конференцій та ін.), так і кваліфікаційних (бакалаврських, дипломних та магістерських).

Організація і проведення навчальних та виробничих практик із мови також мають бути детально розглянуті в курсі методики викладання української мови у вищій школі.

У підготовці лекцій, практичних занять, визначаючи форми контролю, враховуємо співвідношення теорії і практики вивчення української мови за затвердженими навчальними планами.

У сучасній вищій школі основними є лекції проблемні, аналітичні та оглядові. Проте, потрібно розкрити студентам специфіку їх підготовки, особливості структури, різновиди кожного типу відповідно до навчальної лінгвістичної дисципліни. Відомо, що суттєво відрізняються за всіма параметрами лекції (і практичні, й семінарські заняття) із курсів сучасної української мови, істориколінгвістичних, стилістичних, лінгводидактичних (методика викладання української мови). Зміст усього курсу, тема окремої лекції, мета, завдання зумовлять методи, прийоми, принципи добору й систематизації матеріалу лекції. Так, наприклад, аналітичні лекції з граматики сучасної української мови і з історичної граматики

української мови істотно відрізнятимуться, адже різними є методи аналізу сучасної мови й істориколінгвістичні методи аналізу, проблематика, мовний матеріал і способи його інтерпретації також відрізнятимуться, що й впливатиме на специфіку підготовки лекції. Викладач методики має показати ці особливості, тобто не обмежуватися загальними зауваженнями стосовно лекції як однієї із форм організації навчального процесу у вищій школі. Це зауваження є суттєвим ще й з огляду на те, що студенти магістратури повинні проходити асистентську практику, розробляти і проводити лекції, практичні, семінарські заняття із різних лінгвістичних дисциплін обраної спеціалізації.

Практичне заняття є ще однією формою організації навчального процесу, що узгоджується із лекціями відповідної лінгвістичної дисципліни (окрім тих ситуацій, коли весь курс є практичним). Практичні заняття мають відповідати лекційним, проте варто зазначити, що досить часто кількість навчальних годин на лекційні й практичні заняття не збігається. Може бути більше або менше (іноді навіть у двічі) практичних занять. Цей фактор буде впливати на підготовку і типи практичних занять, що повинно бути пояснено студентам у процесі вивчення методики викладання. Також акцентуємо в роботі зі студентами на особливостях організації роботи, доборі й систематизації матеріалу для практичних занять відповідно до специфіки лінгвістичної дисципліни (сучасна мова, історія мови, стилістика, методика викладання мови).

Семінарським заняттям слід приділити особливу увагу, зважаючи на неправомірне ототожнення їх із практичними, а також і з консультаціями до написання курсових чи бакалаврських робіт. Семінар у викладанні мови є окремою формою організації навчання і формування лінгвістичних знань, є дисципліною спеціалізації, що потребує ретельної, системної, логічно продуманої підготовки. Семінарські заняття повинні забезпечити поглиблення знань студентів із вузькоспеціальної наукової проблематики, що становить основне коло зацікавлень студентів, а також удосконалити навички роботи зі спеціальною науковою літературою, вміння добирати, систематизувати науковий матеріал, оформлювати його за поставленим завданням (наукова дискусія, реферат, науковий виступ, наукова доповідь чи співповідь та ін.). Саме ці аспекти мають бути розглянуто на заняттях із методики викладання української мови у вищій школі.

Вивчаючи форми контролю знань і вмінь студентів із мови, акцентуємо на підготовці і проведенні заліків та іспитів за навчальними планами і програмами з мови у вищій школі. Детально аналізуємо можливі форми проведення заліків та іспитів, визначаючи оптимальні для кожної конкретної лінгвістичної дисципліни.

Окремо розглядаємо різновиди колоквиумів і мотивуємо доцільність їх застосування як форм контролю, і як одного з типів практичних чи семінарських занять.

Працюючи над рефератом, наголошуємо на специфіці їх різновидів (форма поточного контролю, навчальний реферат, науковий реферат, реферат для вступу до аспірантури, реферат для складання кандидатського іспиту з фаху, автореферати дисертацій та ін.), що зумовлює не лише структурні розбіжності, а й визначає особливості добору й мовної організації реферованого матеріалу.

Структура, зміст, оформлення навчальних і кваліфікаційних наукових робіт з української мови у вищих навчальних закладах потребують ґрунтовного, ретельного опрацювання на заняттях із методики викладання української мови у вищій школі. Відомо, що саме навчити студентів писати курсові, бакалаврські, дипломні, магістерські роботи є одним із найскладніших і найвідповідальніших завдань викладача. Потрібно враховувати наукові зацікавлення студентів, методи й прийоми аналізу мовного матеріалу, загальні методичні вимоги до таких робіт, індивідуальні здібності студентів, коректність і тактовність у роботі зі студентами та інші аспекти.

Також потрібно розглянути форми підвищення кваліфікації викладача вищого навчального закладу (стажування, наукове відраджання, творча відпустка, докторантура, робота у вищих навчальних закладах іноземних держав та ін.), ознайомити студентів із принципами й специфікою укладання програми підвищення кваліфікації та можливими формами звітності.

Отже, вважаємо, що методика викладання української мови у вищій школі є однією зі стратегічних навчальних дисциплін у підготовці філолога, потребує від викладача відповідного фахового лінгвістичного рівня й досвіду роботи як у читанні спеціальних мовних дисциплін, так і в керуванні практиками та написанням студентами кваліфікаційних робіт.

На наш погляд, методика викладання української мови у вищій школі повинна стати дійсно однією з основних навчальних дисциплін для підготовки і спеціалістів, і магістрів із достатньою кількістю навчальних годин, забезпечуючи реалізацію Закону про

мови, 10 ст. Конституції та інших засадничих для розвитку й функціонування держави документів.

¹Шевченко Л.І., Шулінова Л.В. Програма курсу "Методика викладання української мови в середній школі" для студентів філологічного факультету. – К., 1998. – С.3; ²Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – М., 1981; ³Лернер И.Я. Указ.раб.; ⁴Архангельский С.И. Лекции по теории обучения в высшей школе. – М., 1974; ⁵Лапидус Б.А. Проблемы содержания обучения языку в языковом вузе. – М., 1986.

Ю.Л.Мосенкіс, д.ф.н.

МЕТОД СЛІВ І РЕЧЕЙ (“ЛІНГВІСТИЧНА ПАЛЕОНТОЛОГІЯ”) У СПЕЦКУРСІ “МЕТОДИ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ”

Головним завданням дослідження є аналіз історії й теорії методу “слів і речей” (“лінгвістичної палеонтології”) як матеріал для спецкурсу “Методи лінгвістичних досліджень”

The major concern of the research is an analysis of history and theory of the method “Words and things” (“Linguistic paleontology”) as a material for the special course “The methods of linguistic researches”

Ще в часи Ренесансу, а саме в XVI столітті, була поширеною думка про те, що “слова і речі утворюють нібито єдиний текст, який є частиною світу природи”¹.

Метод “слів і речей” (“лінгвістична палеонтологія”), розроблений А. Куном, А. Пікте, В. Генном, О. Шрадером, Г. Шухардтом, А. Нерінгом, Р. Мерінгером (засновником – у 1909 році – журналу “Wörter und Sachen”, тобто саме “Слова і речі”) та ін., передбачає реконструкцію культури носіїв прамови на основі позамовної інтерпретації реконструйованих культурних термінів.

Серед попередників методу називають Ж. Менажа, який пояснює подібним чином деякі італійські слова (1669), і навіть Ф. Бекона, котрий говорить про “граматику, що ретельно вивчає не співвідношення слів між собою, а співвідношення між словами й речами”². “Поряд із мовними хвилями необхідно відзначити і хвилі речей. Разом їх можна назвати хвилями культури...”, – писав Р. Мерінгер, на думку якого “майбутнє історії культури полягає в об’єднанні науки про мову з наукою про речі”³. За Г. Шухардтом,

загальний прогрес буде досягнутий лише тоді, коли дослідження речей і вивчення слів будуть не просто поруч, а будуть взаємопроникати, переплітатися.

Показово, що в назві методу Г. Шухардт свідомо міняє слова місцями, підкреслюючи первинність речі: “речі і слова”⁴. Ідеться про відому статтю Г. Шухардта під такою назвою⁵. Як підкреслює цей дослідник, найістотнішою частиною методики студій у цій галузі є пояснення “основних відношень” між речами і словами. На його думку, основне завдання представників цього наукового напрямку полягає “не в нанизуванні якомога більшої кількості дотепних висновків, а у встановленні максимальної кількості фактів”⁶. За Г. Шухардтом, у відношеннях між річчю і словом закономірну й необхідну роль відіграють уявлення. “Подібно до того, як між фактом і реченням стоїть думка, так між річчю і словом неодмінно знаходиться уявлення (оскільки воно не заміняє собою слова)”⁷.

Ще один із засновників лінгвістичної компаративістики Я. Грім писав, що метод дослідження мови, яким він користується, ніколи не задовольняв його настільки, щоб він не прагнув перейти від слів до речей⁸.

Палеонтологія дослівно означає “вчення про сутність старожитностей”. Цей термін спершу застосовувався в геології, потім в археології і згодом у лінгвістиці⁹.

В.М. Топоров визначає лінгвістичну палеонтологію як сукупність прийомів, за допомогою яких виявляються й витлумачуються найархаїчніші елементи мови, що зберігаються в історії й теперішньому стані мови як пережитки втрачених давніших систем. Однак дослідник зазначає, що це широке визначення хоч і відповідає сучасному станові науки, але не є загальноприйнятим. Найчастіше вживається вужче визначення лінгвістичної палеонтології як розділу мовознавства, в межах якого на основі мовних реліктів відновлюються матеріальні й духовні умови життя носіїв зниклої мови, включаючи територію її поширення, контакти з сусідніми мовами, позначення тих чи інших реалій та абстрактних понять¹⁰.

Харківський фахівець із історичного мовознавства О.Л. Погодін зазначає, що для реконструкції культури й визначення прабатьківщини носіїв прамови (це два основні завдання методу “слів і речей”) необхідно звертатися до сукупності лінгвістичних, етнографічних і археологічних свідчень¹¹.

За О. Шрадером – класиком лінгвістичної палеонтології – порівняльно-історичне мовознавство “розкриває лексичну скарбницю прамови й дає можливість установити, які культурні поняття й уявлення ввійшли у плоть і кров праїндоевропейців і вилились у словесній формі”. Однак “лінгвіст не може розв’язувати праісторичні та пракультурні загадки тільки з точки зору лінгвіста. Мовознавство має йти пліч-о-пліч із предметознавством. Слова і позначувані ними речі нероздільні”¹².

Дані, отримані цим методом, активно залучав до своїх історичних досліджень академік М.С. Грушевський. Він у завдання порівняльної лінгвістики включає з’ясування питань історії культури носіїв досліджуваних мов; докладно зупиняється на проблемі мовної прабатьківщини індоевропейців, досліджуваної саме методом “слів і речей”. За словами М.С. Грушевського, археологія, антропологія і лінгвістика вкупі можуть “кинути світло в значно давніші часи і в ширші простори, куди зовсім або майже зовсім не сягає історична традиція”¹³. Розділ “Матеріальна культура українських племен в часах розселення і по нім” в “Історії України-Руси” М.С. Грушевського спирається на лінгвістичні свідчення не меншою мірою, ніж на історичні повідомлення й археологічні факти. Розглядаючи джерела дослідження культури і побуту народу, вчений визначає: “Передо всім мова”¹⁴.

Не випадково одна з найфундаментальніших індоевропеїстичних праць ХХ ст., яка належить академікам Т.В. Гамкрелідзе та В.В. Іванову, має підзаголовок “Реконструкція та історико-типологічний аналіз прамови і протокультури”¹⁵.

А.О. Білецький пише, що мовознавець без ризику вийти за межі своєї науки може поставити її на службу історії так само, як і історію поставити на службу мовознавству¹⁶. Учений зазначає, що спеціальне етимологічне дослідження застосовується саме тоді, коли зафіксованих фактів із історії мови не вистачає й треба “вийти за межі фактичної історії”¹⁷. Цілком справедлива вказівка А.О. Білецького на те, що етимологічне дослідження, будучи лінгвістичним і філологічним, у той самий час повинне бути історичним дослідженням¹⁸. С.В. Семчинський звертає особливу увагу на тезу В.І. Абаєва про те, що історія осетинів на дев’ять десятих будується на свідченнях осетинської мови¹⁹. Метод слів і речей кладеться в основу при визначенні мовної прабатьківщини²⁰.

Як зазначає академік О.С. Мельничук, одержані в результаті етимологічних досліджень висновки про значення слів на давніх етапах мовного розвитку дають конкретні уявлення про природне

середовище, соціально-економічне життя й мислення носіїв мови в доісторичні епохи²¹.

Особлива увага звертається на необхідність спершу чіткого розмежування, а потім синтезу лінгвістичних і екстралінгвістичних досліджень. За словами М.С. Трубецького, “лінгвісти повинні робити свої побудови спочатку чисто лінгвістично, не озираючися на історію; така чисто лінгвістична побудова потім може бути піддана історичному тлумаченню”²².

В.В. Іванов, говорячи про дослідження етногенетичних процесів у Центральній, Східній, Південно-Східній Європі і у Східному Середземномор’ї, відзначає: “Одне з основних завдань, які доводиться в ході цих досліджень розв’язувати лінгвістам, полягає у виділенні у словниках балканських, слов’янських, балтійських та інших мов цих ареалів такої смислової групи слів (семантичного поля), яка б дозволила при вивченні їх історії й етимології перейти до результатів, зіставлених із історико-культурними й археологічними”²³.

Й. Йордан підкреслює, що метод “слів і речей” може застосовуватись і при дослідженні слів, пов’язаних із матеріальною культурою, і при вивченні лексики, що стосується духовної культури²⁴.

Якщо в галузі матеріальної культури прикладом застосування методу “слів і речей” може бути будівельна термінологія і відповідні реконструйовані будівельні реалії²⁵, то в галузі духовної культури можливим прикладом виступає міфологічна лексика (так звана міфонімія) й відповідні реконструйовані міфологічні образи, а по можливості й сюжети (дослідження В.І. Абаєва, Ж. Дюмезіля, В.В. Іванова, С.Н. Крамера та ін.).

Особливу роль відіграв термін “палеонтологія” в історико-лінгвістичних побудовах наукової школи М.Я. Марра. М.П. Чхайдзе у спеціальній методологічній праці “Палеонтологія мовлення й палеонтологічний метод” протиставляє палеонтологію в індоєвропеїстиці (“вивчення мовних старожитностей”) і палеонтологію в “новому вченні про мову (“вчення про стадійний розвиток мови”). Автор закидає індоєвропеїстиці статичність вивчення давнього типу мови (що було справедливо щодо “ахронічних” прамовних реконструкцій XIX ст., але не відповідає сучасним дослідженням у галузі історії самих прамов)²⁶. Важливе місце в лінгвістичній палеонтології маррівського напрямку відіграє історія значень (поряд із історією форм). “Нове вчення перенесло центр ваги в дослідницькій

справі з формального моменту мови на її зміст, ідеологію”, – підкреслює М.П. Чхайдзе, причому особлива роль надається так званій “функціональній семантиці”²⁷, яка дістала високу оцінку в сучасній лінгвістиці (зокрема, в особі академіка РАН Ю.С. Степанова²⁸). Лінгвістична палеонтологія ставила за мету вивчення за мовними даними не лише історії самих мов, а й історії мислення і суспільства²⁹. Палеонтологія займалася тими питаннями, які тепер відносяться до проблеми мовної картини світу.

За М.Г. Худяковим, “яфетидологія” (як відомо, так називався маррівський напрямок мовознавства в 1920-х роках) приводить історію мов у безпосередній зв’язок із історією матеріальної культури. Мовні явища знаходять відповідності як у речових пам’ятках, так і у явищах економічного життя. Історія мови виступає складовою, органічною частиною загальної історії людства, і тому мовні факти мають вивчатися не “формально-порівняльним” методом, а в тісному зв’язку з іншими історичними фактами³⁰.

Варто навести для порівняння погляд на лінгвістичну палеонтологію, сформульований В.І. Абаєвим на матеріалі дослідження кавказького фольклору засобами лінгвістики. “Будучи палеонтологічним, наш аналіз є разом із тим порівняльним. Ми вважаємо, що протиставлення палеонтологічного аналізу порівняльному позбавлене всякого сенсу. Палеонтологічний метод протистоїть не “порівняльному методів”, а формалізові, причому байдуже, чи виступає останній як “порівняльний” формалізм чи як чисто описовий...”³¹.

За О.А. Глонті, “палеонтологічні студії дають надійний ключ для вивчення своєрідності старожитностей мови й узагалі культурного рівня раннього людського мовлення”³². Крім того, маррівська лінгвістична палеонтологія ставила собі за одне з найважливіших завдань вивчення проблеми походження людської мови, від чого нерідко відмовлялися представники лінгвістичної компаративістики ХІХ ст. (особливо його другої половини).

Класична компаративістика найбільшу роль у своїх побудовах відводила давньописемним мовам (санскритові, давньогрецькій тощо, а в ХХ ст. – хето-лувійським, які вважаються найбільш архаїчними писемними індоєвропейськими мовами й кладуться в основу більшості праіндоєвропейських реконструкцій). На противагу цьому палеонтологія маррівської школи зосереджувалася на безписемних мовах, передусім тих, які зберігають значний типологічний архаїзм (кавказьких та інших).

Одним із найважливіших завдань лінгвістичної палеонтології М.Я. Марр вважав визначення того, до якої саме стадії розвитку мови відноситься те чи інше слово, фонетичне чи граматичне явище, те чи інше уявлення людини³³. Марр прагнув до створення “семантичної палеонтології”, яка мала на меті типологічну каталогізацію значень і розподіл їх на уявні стадії мовного розвитку (пор. його уявлення про такі етапи людського мислення, як “ручний”, “тотемічний”, “космічний”, “виробничий” тощо).

Міркування М.Я. Марра щодо палеонтологічного методу та особливостей його застосування розпорошені по численних працях. Серед них особливе місце займають останні праці вченого – “До історії Кавказу за свідченнями мови” (1933) і “Що говорить мова з історії матеріальної культури” (опублікована 1936 року). Одним із основних положень “яфетичного” (середземноморсько-кавказького) мовознавства і потім “нового вчення про мову” М.Я. Марр вважає розуміння мови як джерела історії³⁴.

За М.Я. Марром, мова “первісно була знаряддям виробництва нарівні з сокирою, стрілою, човном і предметом володіння, власності”. На його думку, ніяк не можна “викреслювати з історичних наук мову, цей найбільш безпристрасний інформатор про незрівнянний обшир і джерело проникнення з історії взагалі, в першу чергу – світоглядів, а з ними також мінливого мислення і його техніки”³⁵.

З’ясуванню визначальних особливостей палеонтологічного підходу М.Я. Марра до української мови присвятив спеціальне дослідження В.М. Бабака. Вивчення походження українських лексем у межах слов’янської групи чи навіть індоєвропейської родини недостатнє – потрібно залучати до порівняння “яфетичні” (середземноморсько-кавказькі) мови. Слов’янські мови виявляють із останіми важливі паралелі. За В.М. Бабаком, для того, щоб обґрунтувати закономірності історичного розвитку української мови, треба не обмежуватися літературними пам’ятками, а звернути виняткову увагу на доісторичні пам’ятки матеріальної культури. Доісторична культура збереглась і в побуті, і в “живій мові сучасності”. Особливу увагу звертає В.М. Бабака на роль трипільської культури в загальній історії матеріальної культури України. Він піддає критиці тих істориків і мовознавців, які “не вважають цих історичних попередників сучасного населення України <носіїв трипільської культури. – Ю.М.> предками слов’янства і тому не включають вивчення їх мов у свої дослідження з історії української

мови”. Навпаки, за М.Я. Марром усі попередні різноплемінні і різномовні людські колективи були складовими елементами у творенні східнослов'янських племен та їх мов³⁶.

В.М. Бабак робить висновок: “Сучасна українська мова має, таким чином, далеко глибше коріння, ніж те, що відводиться їй індоєвропеїстикою в межах єдиного слов'янського племені, бо на процес її утворення вплинули яфетичні її попередники... Питання про походження української мови аж ніяк не можна розв'язати, спрямовуючи дослідження лише в межах встановлення фонетичних закономірностей в порівнянні з окремими слов'янськими чи й взагалі індоєвропейськими мовами”³⁷. З сучасного погляду ситуацію варто розуміти як потребу пошуку доіндоєвропейського субстрату у слов'янських мовах і передусім в українській.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики варто відрізнити 1) вивчення історії слова разом із історією позначуваної ним речі³⁸ і 2) реконструкцію матеріальної й духовної культури внаслідок інтерпретації системи реконструйованих слів. Однак ці два відгалуження методу “слів і речей” не можуть протиставлятися передусім у силу тієї обставини, що здійснювані на основі лінгвістичних свідчень культурні реконструкції перевіряються й доповнюються за допомогою археологічного й етнографічного матеріалу, про що вже говорилося вище.

Отже, є всі підстави вважати, що метод “слів і речей” може плідно застосовуватись і при вивченні культурного контексту тих прамовних станів, які виступали етапами передісторії української мови (праслов'янський, праіндоєвропейський тощо), і при детальніших студіях над окремими групами архаїчної української лексики в її зв'язках із іншими мовами, в тому числі неіндоєвропейськими³⁹.

При викладанні спецкурсу “Методи лінгвістичних досліджень” доцільно, на наш погляд, приділити увагу методів слів і речей (включаючи його коротку історію, теорію й приклади застосування) як такому, що яскраво демонструє зв'язок мови з позамовною дійсністю й дозволяє сприяти пошукванню навчального процесу, зацікавленню студентів.

¹Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. – СПб., 1994. – С. 12; ²Йордан Й. Романское языкознание: Историческое развитие, течения, методы. – М., 1971. – С. 105; ³Там само. – С. 106; ⁴Там само. – С. 107–108; ⁵Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. – М., 1950. – С. 198–209; ⁶Там само. – С. 207–208; ⁷Там само. – С. 202; ⁸Йордан Й. Зазн. праця. – С. 109; ⁹Чахидзе М.П. Палеонтология речи и палеонтологический

метод // Язык и история. – Л., 1936. – С. 203; ¹⁰Топоров В.Н. Палеонтология лингвистическая // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 360–361; ¹¹Погодин А.Л. Индоевропейские народы, их родина и древняя культура // Шрадер О. Индоевропейцы. – СПб., 1913. – С. 12; ¹²Шрадер О. Индоевропейцы. – СПб., 1913. – С. 35, 37; ¹³Грушевский М.С. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. – С. 60–66; ¹⁴Там само. – С. 244; ¹⁵Гамкрелідзе Т.В., Іванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. – Тбилиси, 1984. – Т. 1–2; ¹⁶Белецкий А.А. Отношения простых и сложных основ в древнегреческом языке: Материалы для методики этимологических исследований. – Дисс. ... д. филол. н. – К., 1948. – С. 756; ¹⁷Там само. – С. 6; ¹⁸Белецкий А.А. Принципы этимологических исследований (На материале греческого языка). – К., 1950. – С. 6; ¹⁹Семчинський С.В. Лексичні запозичення з російської та української мов у румунській мові. – К., 1958. – С. 3; ²⁰Семчинський С.В. Де знаходилась мовна праатьківщина індоевропейських народів // Відродження. – 1994. – № 9. – С. 63–65; ²¹Мельничук О.С. Етимологія // Українська літературна енциклопедія. – К., 1990. – Т. 2. – С. 169; ²²Трубецкой Н.С. Опыт праистории славянских языков // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. – 1993. – № 2. – С. 82; ²³Іванов В.В. История славянских и балканских названий металлов. – М., 1983. – С. 3; ²⁴Йордан Й. Зазн. праця. – С. 104; ²⁵Грушевський М.С. Зазн. праця. – С. 272; Шрадер О. Зазн. праця. – С. 55–70; ²⁶Чаїдзе М.П. Зазнач. праця. – С. 203–204; ²⁷Там само. – С. 211, 215; ²⁸Степанов Ю.С. Семиотика // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 439; Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М., 1995; ²⁹Чаїдзе М.П. Зазнач. праця. – С. 217–218; ³⁰Худяков М.Г. Сущность и значение яфетидологии. – Л., 1931. – С. 24; ³¹Абаев В.И. Опыт сравнительного анализа легенд о происхождении нартов и римлян // Памяти академика Н.Я. Марра: Сб. – М.; Л., 1938. – С. 337; ³²Глonti А.А. Почему поколебался авторитет письменных источников // Язык и история. – Л., 1936. – С. 226; ³³Марр Н.Я. Избранные работы. – Л., 1933. – Т. 1. – С. 237; ³⁴Марр Н.Я. К истории Кавказа по данным языка. – Тифлис, 1933. – С. 13; ³⁵Там само. – С. 15; ³⁶Бабак В.М. Питання історичного розвитку української мови в світлі нового вчення про мову // Мовознавство. – 1936. – № 8. – С. 94–95, 105; ³⁷Там само. – С. 102, 104; ³⁸Кочерган М.П. Загальне мовознавство. – К., 1999. – С. 212; ³⁹Мосенкіс Ю.Л. Деякі питання вивчення далеких генетичних зв'язків української мови. – К., 1996. – С. 52–59.

ЛІНГВІСТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ МОДЕЛЮВАННЯ МОВНОЇ СИСТЕМНОСТІ

В.А.Широков, д.т.н.

НОВА КЛАСИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ДІЄСЛІВ

Запропоновано нову класифікацію українських дієслів

The new classification of the Ukrainian verbs is proposed

У мові виявлено не так вже й багато об'єктивних законів, які репрезентуються точними, математичного ґатунку моделями. Аналогічне твердження стосується і класифікацій, створених на основі вивчення одиниць мовних систем. Взагалі побудова кожної нової моделі, яка була б строгою у математичному значенні цього поняття, є подією досить рідкісною. Наскільки ми можемо судити, досвід українського мовознавства не дає підстав для великого оптимізму щодо побудови формальних лінгвістичних моделей, тому оголошення про створення такої теорії для певного класу мовних явищ або одиниць мабуть звучить дещо інтригуючо.

Завдання, яке ми ставимо у цій статті, полягає у тому, щоби показати, що існує точна і цілком формальна – підкреслимо це – класифікація українських дієслів, джерелом якої є їхні граматичні властивості. Оскільки для читача може здатися малоімовірною побудова строгої та ще й нової класифікації у такій, здавалося б, добре вивченій галузі як граматики дієслова, почнемо, так б ми мовити, з формулювання “перших принципів”, яких ми дотримуватимемося у цій статті і які у даному випадку є такими.

За традицією природознавства коректно побудована теорія повинна задовольняти трьом основним вимогам:

- 1) Вона мусить базуватися на мінімально можливому числі аксіом (або постулатів). Припущення *ad hoc* є недопустимими;
- 2) Теорія повинна пояснювати усі відомі на момент її створення явища, які належать до розглядуваного класу;
- 3) Теорія мусить мати певну передбачувальну силу і правильно прогнозувати та пояснювати нові явища або факти.

Наскільки нам відомо, у мовознавчій традиції немає практики висунення до теорії таких жорстких вимог, і може здатися, що вони є

занадто сильними для того, щоб їм могла задовольнити будь-яка змістовна і життєздатна теоретична схема. Спробуємо довести, що це не так.

Автором ще понад десять років тому було побудовано основи інформаційної теорії лексикографічних систем, головні результати якої викладено в книзі¹ (надалі – ІТЛС) і апарат якої послідовно застосовувався до розбудови формалізму цілої низки лексикографічних праць й насамперед – структурної теорії 11-томного Словника української мови (надалі – СУМ)².

В ІТЛС побудовано формальні репрезентанти структури лівої та правої частин словникових статей СУМа. Зроблено це було у спосіб, який має внутрішні потенції до узагальнень – це надало можливість для твердження про існування буквально єдиної формули, яка описує всю структуру СУМа. Розвинутий підхід залишав можливість і для детального опису та розгляду структур окремих елементів 11-томника. Зокрема, для структур лівих частин дієслівних словникових статей було одержано репрезентанти у вигляді певних математичних формул, які мали просту і однозначну інтерпретацію як графи певного типу.

При побудові класифікації українського дієслова ми виходимо з трьох аксіом, які нав'язані аналізом структури лівих частин дієслівних словникових статей СУМа, але, як відзначалося у дисертації автора³, правомірним є й більш абстрактний погляд на лексикографічні структури СУМа – вони мають право на самостійне існування, тобто вже не як факти словника, а взагалі як факти мови, у зв'язку з чим наводилися приклади і пропозиції щодо їхнього можливого застосування у галузях, досить далеких від лексикографії.

Перша аксіома є цілком очевидною:

(1) Кожне українське дієслово реалізується в мові лексемою з визначеною і зафіксованою семантикою, якій притаманні одне або два значення категорії виду.

Наприклад, одне значення виду мають дієслова:

“АХАТИ” (недок.) – недоконаний вид;

“БУХИХНУТИ” (док.) – доконаний вид;

“АБСОЛЮТИЗУВАТИ” (недок. і док.) – має форми як недоконаного так і доконаного виду⁴ і т.д.

Двома значеннями виду характеризуються дієслівні лексеми:

“ВДИХАТИ” (недок.) і “ВДИХНУТИ” (док.);

“ПРОСІВАТИ” (недок.) і “ПРОСІЯТИ” (док.) і т.д.

Лексикографічне представлення приналежності лексеми до певного значення атрибута “ВИД” (як воно подано, наприклад, в 11-томнику) будемо далі називати *видовим комплексом* або просто *комплексом*⁵. Наприклад, у словниковій статті:

ЗАСТИЛÁТИ, áю, áеш *і* **ЗАСТЕЛЯ́ТИ**, яю, яеш *і рідко* **ЗАСТЕ́ЛЮВАТИ**, юю, юеш, *недок.*, **ЗАСЛÁТИ**, стелю́, стелеш *і* **ЗАСТЕЛІ́ТИ**, стелю́, стелиш, *док.*, *перех.*

наявні два видові комплекси (позначатимемо їх символи C_1 та C_2):

C_1 = **ЗАСТИЛÁТИ**, áю, áеш *і* **ЗАСТЕЛЯ́ТИ**, яю, яеш *і рідко* **ЗАСТЕ́ЛЮВАТИ**, юю, юеш,

C_2 = **ЗАСЛÁТИ**, стелю́, стелеш *і* **ЗАСТЕЛІ́ТИ**, стелю́, стелиш,

причому елементи з C_1 об’єднуються у видовий комплекс ремаркою *недок.*, а елементи з C_2 належать до іншого комплексу – з ремаркою *док.*

Друга аксіома не така очевидна:

(2) *Кожна дієслівна лексема з визначеною і зафіксованою семантикою та конкретним значенням виду може реалізуватися дієсловами, що належать не більше як до трьох різних словозмінних (парадигматичних) класів.*

Для лексикографічного представлення цього факту будемо далі вживати термін *парадигматичний блок*, або просто *блок*⁶.

Наприклад, в комплексі C_1 вищенаведеної словниковій статті з реєстровим словом “**ПРОВÓДИТИ**” наявні три блоки – B_{11} , B_{12} та B_{13} :

B_{11} = **ЗАСТИЛÁТИ** – об’єднуються у блок ремаркою: áю, áеш;

B_{12} = **ЗАСТЕЛЯ́ТИ** – об’єднуються у блок ремаркою: яю, яеш;

B_{13} = *рідко* **ЗАСТЕ́ЛЮВАТИ** – об’єднуються у блок ремаркою: юю, юеш.

Нарешті третя аксіома:

(3) *Кожна дієслівна лексема з конкретним значенням виду, визначеною приналежністю до конкретного словозмінного класу та визначеною й зафіксованою семантикою може реалізуватися дієсловами, які мають не більше чотирьох фонетичних варіантів (як правило, це префіксальна та/або коренева варіація).*

Лексикографічне представлення цього факту, так само як і в ІТЛС, позначатиметься терміном *компонент*.

Наприклад, в словниковій статті:

ЗСИХÁТИ *і рідко* **ІЗСИХÁТИ**, áю, áеш, *недок.*, **ЗСО́ХНУТИ** *і рідко* **ІЗСО́ХНУТИ**, ЗСО́ХТИ *і рідко* **ІЗСО́ХТИ**, хну, хнеш; *мин. ч.* зсох *і* зсохнув, ла, ло; *док.*

наявні два комплекси, кожний з яких має по одному блоку, причому в першому комплексі C_1 та його єдиному блоці B_{11} наявні два компоненти:

K_{111} = **ЗСИХÁТИ** ; K_{112} = **ІЗСИХÁТИ**;

у другому комплексі C_2 та його єдиному блоці B_{21} наявні вже чотири компоненти:

$K_{211} = \text{ЗСО́ХНУТИ}$; $K_{212} = \text{ІЗСО́ХНУТИ}$; $K_{213} = \text{ЗСО́ХТИ}$; $K_{214} = \text{ІЗСО́ХТИ}$.

Можна дискутувати щодо обґрунтованості, розумності, доцільності і т. ін. наведених аксіом, але не можна не погодитися із тим, що вони є формально визначені на множині дієслів, для яких встановлено вищенаведені лінгвістичні параметри. Отже, у цьому випадку маємо справу з формально визначеною системою.

Розвинемо математичний формалізм для опису викладених лінгвістичних фактів. Спочатку розгляд вестиметься для дієслів, що характеризуються одним значенням виду. Уведемо деякі позначення.

Символом I^1 позначимо множину чисел 1, 2, 3, 4:

$$i \in I^1, i = 1, 2, 3, 4, \quad (1)$$

елементами якої нумеруватимемо дієслова-компоненти, визначені 3-ю аксіомою – тобто фонетичні варіанти дієслів, що характеризуються конкретним значенням словозмінних параметрів; таких фонетичних варіантів, як ми постулювали, може бути від 1 до 4. Тоді, якщо застосувати разом усі три аксіоми, то будь-який з елементів множини (1) визначатиме певний видовий комплекс. А саме: задання числа i ($i = 1, 2, 3, 4$) сигналізує, що маємо дієслова, які характеризуються одним значенням атрибута “ВИД” з притаманним їм одним набором значень парадигматичних показників, а кількість фонетичних варіантів точно дорівнює i . Очевидно, що декартовий добуток $I^1 \times I^1 \equiv I^2$ параметризує структури двоблочних комплексів, а $I^1 \times I^1 \times I^1 \equiv I^3$ – структури триблочних комплексів. Взагалі одержуємо картину, представлену в Додатку 1.

У такий спосіб структура будь-якого видового комплексу представляється однією з трьох сигнатур:

$$(i), (ij), (ijk), \quad (2)$$

у кожній з яких числа i, j, k незалежно пробігають множину 1, 2, 3, 4. Сигнатурі (i) відповідає комплекс з одним парадигматичним блоком, який має i компонентів; сигнатура (ij) представляє комплекс, який має два парадигматичні блоки, у першому з яких наявні i , а другому – j компонентів; сигнатура (ijk) представляє комплекс, який має три парадигматичні блоки, у першому з яких наявні i , у другому – j , а у третьому – k компонентів. Очевидно, що одноблочних сигнатур може бути максимум 4, двоблочних – 16, триблочних – 64. У такий спосіб видовий комплекс може реалізовуватися максимум 84-ма різними структурами ($4 + 16 + 64 = 84$).

Словникова стаття, яка містить обидва види комплекси, зображається парою $(\alpha \cdot \beta)$, де α і β незалежно пробігають множини сигнатур $\{(i)\}$, $\{(ij)\}$, $\{(ijk)\}$, поданих у формулі (2). Очевидно, що сигнатур типу $(\alpha \cdot \beta)$ може бути максимум 7056 (84×84).

Отже, загальне число структур, які задовольняють аксіомам (1) – (3), теоретично може дорівнювати 7140 ($84 + 7056$). Позначимо їх через: (α) – однокомплексні сигнатури та $(\alpha \cdot \beta)$ – двокомплексні сигнатури. Графічна інтерпретація сигнатур (α) і $(\alpha \cdot \beta)$ аналогічна наведеній в ІТЛС.

У процесі створення нової версії СУМа в Українському мовно-інформаційному фонді була сформована комп'ютерна лексикографічна база даних 11-томника, з використанням якої було проведено обчислювальний експеримент із визначення саме тих сигнатур (α) й $(\alpha \cdot \beta)$, що насправді реалізовані у лексикографічній системі цього словника. Такий експеримент було здійснено співробітниками Фонду Н.М.Сухариною та К.М.Якименком на усьому масиві СУМа шляхом автоматичного аналізу його лексикографічних структур. У результаті на масиві 41402 дієслівних словникових статей із потенційно можливих 7140 класів лівих частин було виявлено всього 52 класи⁷. Їхній список наведено у Додатку 2.

Ми не ставимо собі тут за мету проведення ґрунтовного лінгвістичного аналізу збудованої системи. Зробимо лише декілька зауважень.

По-перше, викладена система визначає певну класифікацію на множині українських дієслів. Справді, позначимо одержані класи дієслів через $\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_{52}$, а множини дієслів, що належать до відповідного класу – через $q(\lambda_1), q(\lambda_2), \dots, q(\lambda_{52})$. Тоді очевидно, що:

$$q(\lambda_i) \cap q(\lambda_j) = \emptyset \quad \text{при } i \neq j, \quad (3)$$

тобто будь-яке дієслово може належати до одного і тільки до одного з визначених вище класів⁸. Це означає, що одержана нами класифікація є коректною.

Крім того, вона є доволі точною – показово, що з неї не знайшлося жодного винятку на масиві понад 41 тисяча дієслівних лексем. Отже, можна із достатньою упевненістю стверджувати, що одержана класифікація інкорпорує усі факти з розглядуваного класу і у такий спосіб репрезентує певний об'єктивний закон української мови.

Декілька слів про “порожні” структури класифікації, тобто ті, для яких не знайшлося підходящих дієслів в СУМі. Нас цей факт не бентежить. Згадаймо, наприклад, історію із побудовою Д.І.Менделєєвим класифікації хімічних елементів – число клітин у ній теоретично

взагалі не обмежувалося, хоча у ті часи були відомі не більше як 63 елементи, та ще й чимало з них були не дуже добре ідентифіковані. У створеній Менделєєвим таблиці був цілий ряд прогалин, але система – періодичний закон – дозволяла прогнозувати властивості “пропущених” елементів⁹.

Так само і в нашому випадку не виключене існування певних дієслів, які належатимуть до “пропущених” класів. Наявність вільних класів сигналізує про досі не використані словотвірні потенції українського дієслова. Можливо, більш глибокі дослідження та розвиток мовної системи дозволять виявити такі класи, тим більше, що система сама “прогнозує” їх морфологічні властивості. Так, серед однокомплексних сигнатур наявні: (11) – наприклад: **БУЛЬКОТАТИ**, очу́, о́чеш і **БУЛЬКОТИТИ**, очу́, оти́ш, *недок.*, (12) – наприклад: **РИБАЛІТИ**, лю, лиш, **РИБАЛЧИТИ** і *рідко* **РИБАЧИТИ**, чу, чиш, *недок.* але вже сигнатура (121) – відсутня. З нашої класифікації випливає, що сигнатура (121) визначає видовий комплекс з трьома парадигматичними блоками, у першому з яких наявний 1, у другому – 2 і у третьому – 1 компонент. Отже для елементів цього класу, за аналогією з варіантом сигнатури (12), сигнатурі (121) може відповідати така модель лівої частини словникової статті:

Х+АЛІТИ, лю, лиш, **Х+АЛЧИТИ** і *рідко* **Х+АЧИТИ**, чу, чиш,
Х+АЧУВАТИ, ую, уеш, *недок.*,

де символом **Х** позначено корінь гіпотетичної лексеми.

З іншого боку, інтуїтивно зрозуміло, що реалізація “надважких” класів, які репрезентуються сигнатурами, наприклад (344.444), (444.344), (444.444), дуже малоюмовірна – їх просто “не витримає” морфологічна система української мови. Отже, постають питання про встановлення меж цієї системи та виявлення нових закономірностей будови українського дієслова, відповіді на які можуть бути одержані на шляху проведення комплексних лексико-граматичних і лексико-семантичних досліджень з використанням одержаних структур формальної класифікації українського дієслова та лексикографічних баз даних Українського мовно-інформаційного фонду.

На закінчення автор висловлює подяку Н.М.Сухарині та К.М.Якименку за співробітництво, а також В.М.Русанівському, який погодився прочитати рукопис цієї статті і зробив цінні зауваження та поради.

¹Широков В.А. Інформаційна теорія лексикографічних систем. – К., 1998. – С. 331; ²Словник української мови в 11 томах. – К., 1970 – 1980; ³Широков В.А. Інформаційна теорія та системотехнічні засади комп’ютерної

лексикографії. Дис...Д-ра техн. наук. – К., 1999; ⁴Зауважимо, що категорія “ВИД”, розглядувана як інформаційний атрибут, в СУМі набуває одного з шести значень, а саме: “недок.”, “док.”, “недок. і док.”, “док. і недок.”, “недок. і рідко док.” та “док. і рідко недок.”. Отже, будь-який дієслівний комплекс характеризується одним з наведених значень; ⁵В ІТЛС цій структурі відповідає термін *блок*; ⁶В ІТЛС йому відповідає термін *підблок*. ⁷Фактично спочатку було ідентифіковано 53 типи і серед них один, який не вкладався у розбудовану нами систему, а саме: тип із сигнатурою 1111 (тобто – чотириблочною, що суперечило 2-й аксіомі). У цьому класі містилася лише одна стаття із лівою частиною “**ЗАСТРУМЕНІТИ**, заструменіть і заструменіє і **ЗАСТРУМІТИ**, іть і **ЗАСТРУМІТИ**, іє і **ЗАСТРУМУВАТИ**, ўє, док.”. Проведений Н.М.Сухариною аналіз показав, що семантика членів реєстрового ряду не є тотожною, а це суперечить аксіомам (1–3). Унаслідок цього аналізу члени реєстрового ряду були розведені за окремими словниковими статтями. Більш докладному викладові цього факту буде присвячено окрему працю. Показово, що збудована нами система вже на першому кроці її застосування виявила свою діагностичну силу; ⁸Класифікаційною для дієслів є й повна множина 7140 класів з сигнатурами (α) та ($\alpha \cdot \beta$), оскільки і для них справедлива формула (3); ⁹Навіть у наш час відкрито тільки 105 елементів, причому останні з них, надважкі, є надзвичайно нестійкими (мають дуже малий час життя), в природі не спостерігалися, а були одержані лише штучним шляхом.

ЗМІСТ

КОГНІТИВНІ АСПЕКТИ МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОЛОГІЇ

Шевченко Л.І.

Сакральне і профанне. І. Інтелектуалізм ідеального та візуального як лінгвістична проблема

Ніка О.І.

Модальність як категорія дискурс-аналізу

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА АРГУМЕНТАЦІЯ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Шевченко Л.І., Ніка О.І.

Концептуалізація історії української літературної мови

Козирєва З.Г.

Синкретизм і межі лексико-семантичного варіювання концептів “любов” – “милосердя” в українській мові

КОНЦЕПЦІ ТА ІДЕЇ СУЧАСНОЇ ГРАМАТИЧНОЇ ТЕОРІЇ

Звонська Л.Л.

Неіндикативне вираження часу в системі давньогрецького дієслова

Дем’янюк А.А.

Композити як об’єкт дослідження в українському мовознавстві

Сарікова І.М.

Форми родового відмінка у пам’ятках Середньої Наддніпрянщини другої половини XVII – XVIII ст.

Гаценко І.О.

Особливості структури звуконаслідувальних слів української мови

ТЕОРІЯ СЛОВА І ЗНАЧЕННЯ В СИСТЕМІ І КОНТЕКСТІ

Дядищева-Росовецька Ю.Б., Росовецький С.К.

Апострофа в поезії Шевченка: На матеріалі поезії “На вічну пам’ять Котляревському”

Солдатова Л.П.

До питання теорії явищ неоднозначності

Калетнік А.А.

Функціональний статус неологізмів як наукова проблема

Яременко С.А.

Екстралінгвальні чинники правописної невпорядкованості української періодики початку ХХ ст.

ТЕРМІНОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОМПАРАТИВНОМУ І ФУНКЦІОНАЛЬНО-СИСТЕМНОМУ АСПЕКТАХ

Волошина Т.М.

Проблеми аналізу кібернетичної термінології в контексті історії термінознавства

Вербенець М.

Розвиток юридичної термінології періоду становлення НТШ: українсько-польські паралелі

НОВІТНІЙ ПОШУК У ЛІНГВОДИДАКТИЦІ

Шулінова Л.В.

Методика викладання мови у вищій школі як модель формування лінгвістичного мислення

Мосенкіс Ю.Л.

Метод слів і речей (“лінгвістична палеонтологія”) у спецкурсі “Методи лінгвістичних досліджень”

ЛІНГВІСТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ МОДЕЛЮВАННЯ МОВНОЇ СИСТЕМНОСТІ

Широков В.А.

Нова класифікація українських дієслів

CONTENTS

COGNITIVIC ASPECTS OF LANGUAGE IN THE UKRAINIAN PHILOLOGY

Shevchenko L.I.

Sacral and usual. I. Intellectualization ideal and visual as a linguistic problem

Nika O.I.

Modality as a category discourse-analysis

THE HISTORIC-CULTURAL ARGUMENT OF DEVELOPMENT OF LITERARY LANGUAGE

Shevchenko L.I., Nika O.I.

The conceptualization of a history of the Ukrainian literary language

Kozyreva Z.H.

The concept “love – mercy” in Ukrainian: syncretism and limits of lexico-semantic variation

THE CONCEPTS AND IDEAS OF THE MODERN GRAMMATIC THEORY

Zvonska L.L.

Non-indicative expression of the time in the ancient Greek verb system

Demyanyuk A.A.

Composites as object of research in the Ukrainian linguistics

Saricova I.M.

The forms of a genitive case in the texts Average Naddniepryanshyny second half of 17th–18th centuries

Gatsenko I.O.

The structure of the onomatopoeically words in ukrainian language

THE THEORY OF A WORD BOTH MEANING IN SYSTEM AND CONTEXT

Dyadysheva-Rosovetska Y.B., Rosovetsky S.K.

Apostropha in poetry Shevchenko: on a material poetry "On eternal memory Kotlyarevsky"

Soldatova L.P.

The ambiguity theory problem

Kaletnyc A.A.

The functional status of new words as a scientific problem

Jaremenko S.A.

To extralinguistics facts an the theography norms of ukrainian megazin of the beginning XX century

**TERMINOLOGICAL PROBLEMATICS OF THE UKRAINIAN
LANGUAGE IN KOMPARATIVIC AND FUNCTIONAL SYSTEM
ASPECTS**

Voloshyna T.M.

Problems of the analysis of a cybernetic terminology in a context of a history of terminological knowledge

Werbeniec M.

The Development of Law Terminology during Formation Period of Taras Shevchenko Learned Society: Parallels between Ukrainian and Polish Terminology.

THE NEWEST SEARCH IN LINGUISTIC EDUCATION

Shulinova L.V.

Technique of teaching of language in a higher school as model of formation of linguistic thinking

Mosenkis Yu.L.

The method “Words and things” (“Linguistic paleontology”) in the special course “The methods of linguistic researches”

**LINGUISTIC TECHNOLOGIES OF MODELING
LANGUAGE SYSTEM**

Shirokov V.A.

The new classification of the Ukrainian verbs